

Bir Mezopotamya Şehri Olarak Bağdat: Dairevi Şehrin Kuruluşu ve Mimari Özellikleri

Abdulhamit Dündar*

Bağdat Abbâsi halifelerinin ikincisi ve kurumsal anlamda devletin gerçek kurucusu kabul edilen Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-158/754-775) tarafından Dicle nehrinin batı kıyısında 145-149 (762-766) yılları arasında kurulmuştur. Biri diğerinin içine geçmiş iki daire şeklindeki surlarından dolayı "el-medinetü'l-müdevvere" adıyla anılan Bağdat'ın en erken yapısı, şehrin merkezine uzanan dört ana cadde ve bu caddelerin surlarla kesiştikleri noktalarda yer alan dört kapısıyla tipik bir Mezopotamya şehrini yansıtmaktadır. Bağdat, Abbâsi ihtilalinin Emevîler'e (41-132/661-750) karşı kesin zaferinin ardından inşa edilmesi ve bu zaferde Emevîler tarafından dışlanan mevalinin önemli bir rolünün bulunması yönüyle, Abbâsi halifelerinin siyaset-toplum ilişkisini yeniden kurgulama girişimini ve iddiasını yansıtmaktadır. Halifenin toplumun bütün kesimlerine eşit mesafede olduğu düşüncesi, eski Mezopotamya şehir mimarisinde yaygın şekilde uygulanmış olan dairevi şehir planıyla vurgulanmıştır. Dairevi şehir, hendeği, çift suru, birbirine eşit aç ve uzaklıktaki dört kapısı, dairenin tam merkezindeki yönetim sarayı ve camisi ile Mezopotamya şehir tipinin içinde İslam şehrinin temel unsurlarının yer aldığı yeni bir yorum olarak ortaya çıkmıştır.

Anahtar kelimeler: Bağdat, dairevi şehir, Ebû Ca'fer el-Mansûr, Mezopotamya.

Giriş

Bu makale giriş, iki bölüm ve sonuçtan meydana gelmektedir. "Dairevi Şehrin Kuruluşu"¹ başlığını taşıyan birinci bölümde, Abbâsi halifelerinin ilk ikisi (Ebü'l-Abbas es-Seffâh ve Mansûr) tarafından başkent kabul edilen

* Dr.Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, ORCID 0000-0002-3126-6640 abdulhamit.dundar@ikc.edu.tr

1 المدينة المدورة veya İngilizce literatürdeki The Round City of Baghdad'ın karşılığı olan "dairevi şehir" adına metinde ve dipnotlarda sıklıkla atıfta bulunulacaktır. Bu ad ile Dicle nehrinin batı kıyısında Abbâsi halifelerinin ikincisi Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından yeni bir şehir ve yönetim merkezi olarak kurulan Bağdat şehrinin daire biçimindeki ilk yapısı kastedilmektedir.

şehirler, yeni bir başkent için yer arayışları, yer tayini ve sonrasında yapılan hazırlıklar, inşaatın başlatılması, isyan sebebiyle çalışmaların kesintiye uğraması, isyanın bastırılmasının ardından inşaatın yeniden başlatılması konuları ele alınmıştır. Bu başlık altında ayrıca Bağdat'ın isimleri ve dairevi şehir planının İslam öncesi kökenleri konusu incelenmiştir. "Dairevi Şehrin Yapıları ve Mimari Özellikleri" başlığını taşıyan ikinci bölümde ise hendek, surlar, kapılar, taklar, sokaklar, Bâbüzzeheb ve Mansûr Camii gibi yapılarla mimari unsurlar, çevreden merkeze uzanan bir sırayla ele alınmıştır. İkinci bölümün sonunda, inşaatta kullanılan malzemelerin özellikleri, işçilerin yevmiyeleri ve maliyetler konusuna yer verilmiştir.

Makalede, Dicle nehrinin batı kıyısında Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından yeni başşehrin ilk nüvesi olarak inşa ettirilen dairevi şehrin kuruluşu ve mimari özellikleri hakkında birbirinden farklı bilgiler içeren rivayetler incelenecektir. Yapılacak incelemede rivayetler arası farklılıkların sebepleri araştırılarak, siyasi tarihten büyük oranda bağımsız bir anlatı teşkil eden Bağdat'ın kuruluşuna dair rivayetler tarihî bağlamla irtibatlandırılmaya çalışılacaktır.

Bağdat tarihi araştırmalarında beş temel kaynak, dairevi şehrin kuruluşu ve mimari özellikleri hakkında içerdikleri bilgiler bakımından öne çıkmaktadır. Bunlar, Taberî'nin *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*'ü, Ya'kûbî'nin *el-Büldân*'ı, Sührâb'ın *Kitâbü Acâibi'l-ekâlimi's-seb'a'sı*, İbnü'l-Fakîh'in *Kitâbü'l-Büldân*'ı ve Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*'ıdır. İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam*'ı ile kendisine atfedilen *Menâkıbü Bağdâd*'ı ve Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-büldân*'ı bu beş kaynağa ilave edilebilir. Bağdat'ın erken tarihi hakkında çok sayıda rivayeti bir araya getiren bu kaynaklardaki en ayrıntılı ve betimleyici bilgilerin şehrin kuruluş dönemi hakkında olduğu görülmektedir. İlk defa Dicle nehrinin batı yakasında kurulan ve kuruluşundan kısa bir süre sonra nehrin iki yakasına yayılan şehirde, zamanla küçük bir kale haline gelen dairevi şehir hakkındaki bu bilgilerle, şehrin diğer semt ve mahalleleri hakkındaki bilgiler karşılaştırıldığında dairevi şehir hakkındaki bilgilerin son derece ayrıntılı ve hacimli oluşu dikkat çekmektedir. Bir devlet projesi olarak ortaya çıktığından, şehrin inşası ve fiziki özellikleri hakkında tutulan resmî kayıtlar kaynaklardaki geniş bilginin temelini oluşturur. Bununla birlikte, şehrin bu özel kısmı hakkındaki bilgilerin tamamına yakını kuruluşu ait rivayetlerden ibaret olduğundan, mevcut bilgilerden yapının sonraki devirlerde geçirdiği değişimi takip etmek neredeyse imkânsızdır. Bu sebeple dairevi şehrin ne zamana kadar Abbâsî halifeliğinin resmî yönetim merkezi olarak kaldığı dahi siyasi gelişmeler üzerinden tayin edilebilmektedir.

Bağdat'ın çekirdeği mesabesindeki bu özel yapı, literatürde kendisine atfedilen öneme rağmen, oldukça kısa bir süre Abbâsî halifeliğinin merkezi idari kurumlarına ev sahipliği yapmıştır. Öte yandan, yapının sonraki devirlerde geçirdiği değişimi takip edecek düzenli bilginin bulunmayışı, Abbâsî halifeliğinin Moğollar tarafından yıkıldığı tarihe (1258) kadar devletin yönetim merkezi olarak kullanıldığı yanılıgısına yol açmıştır. Bu yanılıgı sebebiyle IV-V. (X-XI.) ve hatta VI. (XII.) yüzyıl Abbâsî halifelerinin Mansûr'un batı yakasında inşa ettirdiği şehirde yaşadıkları zannedilmiştir. Halbuki Me'mûn'un halifeliği ile birlikte şehrin bu bölümünün merkez olma vasfını kaybettiği anlaşılmaktadır. Mansûr'un şehrinin hükümet merkezi olarak en son halife Emîn tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kardeşi Emîn'i devirerek tahta geçen Me'mûn'un Bağdat'ta kaldığı süre boyunca Dicle'nin doğusundaki Ca'feriye'de ikamet etmesi, dairevi şehrin muhtemelen Abbâsî merkezî yönetimindeki önemini yitirmesinin ilk adımı olmuştur. Me'mûn'un ardından Mu'tasım-Billâh'ın Sâmerrâ'ya taşınması yapıyla ilgili bu olumsuz gelişmeyi pekiştiren bir durum ortaya çıkarmıştır. Böylece kuruluşunun üzerinden henüz yarım asır geçmeden dairevi şehir Abbâsî halifelerinin resmî merkezi olma özelliğini kalıcı olarak kaybetmiştir. Tarihî gelişmelerden, hükümet merkezi olarak şehrin bu kısmının 149-198 (762-813) yılları arasında, sadece kırk yedi yıl gibi kısa bir süre kullanılmış olduğu anlaşılır.

Ebû Ca'fer el-Mansûr'un kurduğu şehre ne oldu? Kaynaklar Mansûr'un kurduğu şehrin IV. (X.) yüzyılın sonunda neredeyse tamamıyla yok olduğuna işaret etmektedir. Siyasi gelişmeler üzerinden okunduğunda, şehrin yıkılmasına yol açan âmilleri siyasi, idari ve tabii olmak üzere üç maddede ele almak mümkündür. Bunlar arasında ilk olarak siyasi gelişmelere temas etmek gerekir. Taberî'nin kayıtlarından Emîn-Me'mûn arasında yaşanan ilk iç savaşta Mansûr'un kurduğu şehrin büyük hasar aldığı anlaşılmaktadır. Me'mûn'un Bağdat'taki imar faaliyetleri arasında söz konusu hasarı tamire yönelik bir çalışmasından söz edilmemesi ve halefi Mu'tasım-Billâh'ın başşehri Sâmerrâ'ya taşınması, şehrin ilk kuşatmanın olumsuz etkileriyle başbaşa bırakıldığı sonucuna götürmektedir.

Sâmerrâ döneminin ortalarında Müstâin-Billâh ile Mu'tez-Billâh arasındaki mücadele sırasında Bağdat ikinci defa kuşatmaya tanık olmuştur. Bu kuşatmanın öncesinde Katîatü Ümmü Ca'fer'deki Tâhir Hendeği Limanı'ndan başlayarak batı yönündeki Enbâr Kapısı'na, oradan İsâ nehrini takip edip güneydoğu yönünde ilerleyerek, Humeyd b. Abdülhamîd Kasrı'na ulaşan ve kasra yakın bir mevkinden Dicle'ye bitişen bir sur inşa edilmişti. Dairevi şehri çevreleyen yeni bir surun inşa edilmiş olması, eski surların savunma özelliğini yitirdiğinin işareti sayılabilir. Elli altı yıllık Sâmerrâ döneminin

(221-279/836-892) ardından Bağdat yeniden Abbâsî halifeliğinin başşehri haline getirildiğinde III. (IX.) yüzyılın sonu olmuştur ve dönüş kararını alan Mu'tâzîd-Billâh şehrin yıkımına karar vermiştir. Hâşimîler'in "Dairevi şehir bizim övücümüz, hatıramız ve atalarımızın yadigârıdır" şeklindeki itirazlarıyla halifenin yıkım kararını geri alması yapıyı yok olmaktan kurtarmaya yetmemiştir.

IV. (X.) yüzyılın başında dairevi şehrin yıkılma sürecine girdiğine işaret eden bir kayda göre, Halife Muktedir-Billâh döneminde kendiliğinden veya kasıtlı olarak yıkılan surlardan açılan arsalar, "ücretü'l-arsa" adı altında bir vergiyle halkın kullanıma açılmıştır. IV. (X.) yüzyılın ortalarında şehrin harap hali coğrafyacı Mukaddesî tarafından açık bir biçimde ifade edilmektedir. Bu ifadeler şehrin geriye gidişinin ulaştığı noktayı resmetmesi bakımından oldukça önemlidir. Halifelerin siyasi olarak zayıflamasına bağlı olarak Bağdat'ın nüfusunun azaldığını ifade eden Mukaddesî, sadece Mansûr Camii'nin cuma günleri insanlarla dolduğunu ve bunun dışındaki vakitlerde ıssız kaldığını belirtir. Mukaddesî ayrıca, cami dışında şehrin genelini harap halde bulunduğunu, "Şehir her geçen gün geriye gitmekte, onun Sâmerrâ'ya dönmesinden korkarım" cümleleriyle ifade etmektedir.²

Siyasi ve idari hayatta meydana gelen bu gelişmelerin yanı sıra tabii afetlerin de eski şehrin üzerinde olumsuz tesirler meydana getirdiği anlaşılmaktadır. 7 Cemâziyelâhir 329 (3 Şubat 941) gecesi yağan şiddetli yağmur sırasında Mansûr Sarayı'nın yeşil kubbesine (el-Kubbetü'l-hadrâ) isabet eden yıldırımın çöken kubbe, şehrin harap olmasına yol açan doğal afetlerden biri olarak kayıtlara geçmiştir. 332-333 senesinde barajların patlamasının ardından sel sularının Kûfe Kapısı'ndaki takları yıkması da şehre zarar veren doğal afetler arasında zikredilebilir. Özellikle Fırat ve Dicle nehirlerinin taşkın bölgesinde bulunan Mansûr şehrinin neredeyse tamamıyla kerpiçten inşa edilmiş olması, hızlı bir şekilde harap olmasını kolaylaştıran fiziki bir etken olarak ilave edilebilir. Bütün bu veriler, IV. (X.) yüzyılın başında dairevi şehrin harap durumunu açıkça ortaya koymaktadır.

Bağdat, XX. yüzyılın başından itibaren gerek batıda, gerekse İslam dünyasında çok sayıda araştırmaya konu olmuştur. Kuruluşundan 1258'deki Moğol işgaline kadarki dönemi içine alan Bağdat'ın tarihî topografyası üzerine yapılmış ilk kapsamlı çalışma Guy Le Strange tarafından kaleme alınmıştır.³

2 Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 120. وهي في كل يوم الى ورا، وأخشى أنها تعود كسامرا

3 *Baghdad during the Abbasid Caliphate* başlığını taşıyan bu çalışma, ilk defa 1899 yılında *The Journal of the Royal Asiatic Society*'de makale olarak yayımlanmış, bir yıl sonra ise (1900) müstakil bir kitap olarak neşredilmiştir. 1900 baskısı 1924, 1972 ve 2011 yıllarında tekrar edilmiştir.

Çalışmasının ilk üç bölümünü Bağdat'ın kuruluşu ve dairevi şehrin mimari özelliklerine hasreden Le Strange, şehrin inşa tarihi, topografyası ve mimari özellikleri hakkında bütüncül bir anlatı ortaya koymaya çalıştığından, rivayet farklılarına genellikle temas etmemiştir.⁴ Öte yandan, haritaları ve hacim itibariyle konuyu ele alma biçimiyle hâlâ değerini koruyan Le Strange'ın bu çalışması hatalardan da uzak değildir. Çalışmasının mukaddimesinde yazar, özellikle hazırladığı haritalardaki eksikliklerin herkesten daha çok farkında olduğunu belirterek, bu alanda yeni çalışmalar yapılmasının gereğine işaret etmiştir.⁵ Ancak Le Strange'ın eserinin neşredilmesinin üzerinden 120 yıl geçmiş olmasına rağmen, kuruluş dönemi Bağdat'ının tarihî topografyası hakkında kaleme alınan çalışmaların büyük bir kısmında Le Strange'ın haritalarının değiştirilmeden veya bazı ufak değişikliklerle kullanılmış olması, onun bu alana olan katkısının büyüklüğünü göstermektedir.

Guy Le Strange'ın Bağdat çalışmasıyla aynı yıl neşredilen Maximilian Streck'in *Die alte Landschaft Babylonien* başlığını taşıyan eseri, Sührâb'ın Dicle ve Fırat nehirlerinin ana mecralarını, nehirlerden ayrılan ve onlara dökülen kolları ele alan *Kitâbü Acâibi'l-ekâlîmi's-seb'a fi nihâyeti'l-imâre* eserinin değerlendirmesi mahiyetindedir. Streck, başta Sührâb'ın eseri olmak üzere Arap coğrafyacıların Dicle ve Fırat nehirleri hakkındaki anlatılarından hareketle Bağdat ve çevresindeki nehir sistemini gösteren bir harita hazırlamıştır.⁶ Streck'in çalışması doğrudan dairevi şehrin kuruluşu ve mimari özellikleriyle ilgili olmamakla birlikte, hazırladığı harita nehir ve kanal ağlarını göstererek şehrin kurulduğu bölgenin tespitine yardım etmesi bakımından önem taşımaktadır. Ancak Streck'in haritasında da şehrin konumlandırılmasıyla ilgili ciddi sıkıntılar olduğu görülmektedir.

Bağdat'ın tarihî topografyasının mevcut Bağdat'tan bağımsız olarak düşünülemeyeceği noktasından hareket eden Louis Massignon, Guy Le Strange'dan sonra alana en ciddi katkıyı sağlayan isimlerdendir. Massignon 1907-1908'de Irak'ta yaptığı saha araştırmasına dair hazırladığı raporların arasında, eski Bağdat'ın yerleşim alanlarını saptamak için özellikle Abbâsiler döneminden kalan türbeleri merkeze alan yeni bir harita hazırlamış, bu haritada tarihî Bağdat şehrinin kurulu olduğu alan hakkında saha incelemelerine dayanan bir yaklaşım ortaya koymuştur.⁷ Bağdat'ın tarihî topografyası hak-

4 Le Strange, şehir surlarının kusursuz bir daire formunda olduğu rivayetini tercih ederken, şehrin kuzeybatı ve güneydoğu yönlerinden basık elips şeklinde olduğu rivayetine işaret etmemiştir (bk. *Baghdad*, s. 15, 16).

5 Le Strange, *Baghdad*, s. x.

6 Streck, *Die alte Landschaft Babylonien*, s. 46.

7 Louis Massignon'un, Bağdat'ın batı yakasında bulunan Cüneyd-i Bağdâdî, Zümrüt

kındaki rivayetlerin sahadaki verilere uygun olarak açıklanması gerektiğini vurgulayan Massignon, Le Strange'in dairevi şehri konumlandırmasını hatalı bulmaktadır.

Guy Le Strange'in çizdiği kuruluş dönemi Bağdat haritasını ve şehir planını, 1920 yılında neşrettikleri çalışmayla bir ileri safhaya taşıyan isimler F. Sarre ve Ernst E. Herzfeld olmuştur.⁸ Sarre ve Herzfeld, Le Strange'in tezine karşı çıkarak, şehri yaklaşık olarak günümüzdeki Vezîriye semtinin karşısına konumlandırmaktadırlar.⁹ Sarre ve Herzfeld ayrıca Ya'kübi'nin kayıtlarının özel bir yer işgal ettiği kaynaklardaki mimari tasvirler üzerinden yeni bir plan hazırlayarak alana önemli katkı sağlamışlardır. Le Strange ile Sarre ve Herzfeld'in hazırladığı haritalar ve şehir planları sayesinde kuruluşundan yaklaşık 1100 sene sonra Ebû Ca'fer el-Mansûr'un kurduğu şerin silüeti âdeta yeniden gözle görünür hale gelmiştir.

K.A.C. Creswell, F. Sarre ve Ernst E. Herzfeld tarafından hazırlanan haritayı ve dairevi şehir planını Le Strange'in çalışmasına göre daha isabetli bulduğundan, onlar tarafından çizilen planı esas kabul etmiştir. Bununla birlikte Creswell, Sarre ve Herzfeld'in planında bazı yeniliklere gitmiştir. Bunlardan en önemlisi merkeze uzanan dört ana cadde üzerindeki küçük taklarla ilgilidir. Creswell, küçük taklarda Ühaydır Sarayı'ndaki sağır kemer tekniğinin uygulanmış olduğunu ileri sürmüştür.¹⁰ Ahmed Sûse, Sarre ve Herzfeld'in hazırladıkları ve Creswell'in üzerine eklemeler yaparak güncellediği bu planı 1952'de yayımladığı *Atlasü Bağdâd* adlı eserinde bazı değişikliklerle birlikte Arapça'ya uyarlamıştır.¹¹ Massignon'un öğrencisi olan Mustafa Cevâd'ın, Ahmed Sûse ile birlikte hazırladığı şehir planı ise Le Strange ve F. Sarre-E. Herzfeld'in planlarında hatalı olarak görülen kısımları düzeltmesi bakımından önemlidir. Cevâd ve Sûse, dairevi şehrin konumu hususunda Massignon

Hatun ve Mûsâ Kâzım türbeleri gibi tarihî yapıları içeren haritası, eski Bağdat'ın sınırlarının tayini açısından daha tutarlı bir yaklaşım ortaya koymuştur (bk. Massignon, *Mission en Mésopotamie*, II, [pl. III]).

- 8 Sarre ve Herzfeld, şehrin ayrıntılı çizimini yaparken, erken Abbâsî mimarisinin günümüze ulaşan önemli örneklerinden Ühaydır Sarayı ve Sâmerrâ Camii planlarına ve bu yapılarda uygulanan mimari tekniklere atıfta bulunmuşlar, böylece literatürdeki tasvirleri arkeolojik malzemeyle birleştirerek Bağdat'ın ilk yapılarına ait üç boyutlu veriler ortaya koymuşlardır. (bk. Sarre - Herzfeld, *Archäologische Reise*, II, 120, 124, 126, 127, 137).
- 9 Sarre ve Herzfeld tarafından hazırlanan "Umgebung von Baghdat" başlıklı harita için bk. *Archäologische Reise*, II, 397.
- 10 Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, s. 163.
- 11 Sûse'nin "Medînetü'l-Mansûr el-Müdevvere" başlığını taşıyan çizimi (bk. Sûse, *Atlasü Bağdâd*, s. y).

ve Sarre-Herzfeld çizgisine bağlı kalarak Le Strange'in görüşüne karşı çıkmışlardır.

Jacob Lassner'in, *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages* başlığını taşıyan çalışması, Hatib el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*'ının I. cildindeki Bağdat topografyasına dair kayıtları rivayetler arası farklılıklara işaret ederek değerlendirmeye tâbi tutması bakımından alanında bir ilk olma özelliği taşımaktadır. Lassner'in çalışması yalnızca rivayetleri değil, aynı zamanda râvi zincirlerini de inceleyen öncü çalışmalar arasında zikredilebilir. Bununla birlikte, Lassner'in çalışması, şehrin kuruluşu ve mimarisiyle ilgili hususlarda büyük oranda Hatib el-Bağdâdî'nin naklettiği rivayetlerle sınırlı kalması ve bölümlerinin istifadeyi zorlaştıran bir yöntemle düzenlenmiş olması gibi bazı eksiklikler taşır.¹²

İslam Medeniyetinde Bağdat başlığını taşıyan iki ciltlik uluslararası sempozyum kitabında yer alan topografyaya dair makalelerden bazıları, Bağdat tarihi hakkında bugüne kadar yapılmış çalışmaların özeti mahiyetindedir. Söz konusu kitapta yer alan tebliğler arasında Yiğit'in Bağdat'ın kuruluşuyla ilgili rivayetleri değerlendirdiği çalışması, konuyu rivayetler bağlamında ele alması bakımından literatüre yeni bir katkı sağlamıştır. Yine Kadir Kan'ın Abbâsî şehirciliği üzerine kaleme aldığı ve Abbâsiler'in ilk başşehirleri hakkındaki rivayetleri analiz ettiği makalesi,¹³ Bağdat'ın kuruluşuna giden süreci rivayetler boyutunda ele alması bakımından önem taşımaktadır. Bununla birlikte her iki çalışmada da rivayetlerin değerlendirilmesi noktasında bazı hatalar yapıldığı görülmektedir.

Dairevi şehrin kuruluşu ve mimari özellikleri hakkındaki rivayetler arkeolojik bulgular ışığında henüz değerlendirilmemiş olduğundan, yapılacak yeni araştırmalar için alternatifi olmayan kaynaklar olma özelliğini devam ettirmektedir. Ancak, Jacob Lassner'in de işaret ettiği üzere, büyük kısmı râviler silsilesi yoluyla aktarılan bu rivayetler, bir konu hakkında birbirleriyle çelişen bilgileri içermeleri gibi bazı problemleri de beraberinde taşımaktadırlar. Söz konusu problemleri çözmek ve doğru bilgiye ulaşmak amacıyla, rivayetlerin birbirleriyle karşılaştırılması, farklılıkların tespit edilmesi, söz konusu farklılıkların muhtemel sebeplerinin araştırılması, ortaya konulması ve bir sonuca varılması bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda makalede, önceki çalışmaların eksik yanları da dikkate alınarak, şehrin kuruluşu ve mimari özellikleri hakkındaki rivayetler bilgi farklılıklarının

12 Lassner, *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages* başlıklı bu çalışmasını çeviri, araştırmalar, ekler ve notlar şeklinde bölümlere ayırdığından çalışma bir bütünlük arzotmemekte, bu da değerlendirmelerin takibini zorlaştırmaktadır.

13 Kan, "Abbâsî Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri", *Bilimnâme*, 97-138.

sebepleri yönüyle yeniden değerlendirmeye tâbi tutulacaktır. Değerlendirmede Ebû Ca'fer el-Mansûr'un istişare heyetinde yer aldığı bilinen şahıslardan aktarılan rivayetler merkeze alınmıştır. Bu şahıslar arasında, Süleyman b. Mücâlid,¹⁴ Ebû Eyyûb el-Mûriyânî (ö. 154/770-771), Abdülmelik b. Humeyd¹⁵ ve Hâlid b. Bermek (ö. 165/781-82)¹⁶ gibi yakın adamlarıyla Mimar Rebâh gibi şehrin inşaatında görev almış şahıslar bulunmaktadır.

Bu makalede dairevi şehrin mimari özellikleri hakkındaki rivayetler, bu rivayetlerin kaynakları, Bağdat tarihi araştırmacılarının söz konusu rivayetlerden ulaştıkları sonuçlarla birlikte yeniden ele alınmıştır. Bu anlamda ilk defa Sarre-Herzfeld tarafından ve büyük oranda Ya'kûbî ile Hatîb el-Bağdâdî'nin tasvirlerine dayanarak çizilen dairevi şehrin ayrıntılı planı incelenmiştir. Sarre-Herzfeld'in çizimlerine K.A.C. Creswell, J. Lassner, Mustafa Cevâd ve Ahmed Sûse tarafından yapılan katkılar değerlendirilerek, bu araştırmacıların fiziksel bir mekân olarak tasarladıkları rekonstrüksiyonlarda görülen bazı tutarsızlıkların üzerinde durulmuştur.

Dairevi Şehrin Kuruluşu

Abbâsiler'in İlk Başkentleri ve Yeni Bir Başkent Kurulmasını Gerektiren Faktörler

Horasan'da, Abbâsî ailesinin himayesinde Emevî yönetimine karşı başlatılan davet, II. Mervân'ın öldürülmesi, Şam merkezli Emevî Devleti'nin (661-750) yıkılması ve Abbâsî hanedanının ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın (ö. 32/653) soyundan gelen Ebû'l-Abbas

14 Süleyman b. Mücâlid'in, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un sütkardeşi olduğu, Mansûr Humeyme'deyken onunla birlikte bulunduğu ve ailesinin Ürdün kökenli olduğu belirtilmiştir. Mansûr halife olunca Süleyman b. Mücâlid'i önce Rey valiliğine, ardından hazinecilik vazifesine tayin etmiştir. Tabakat ve terâcim eserlerinde Süleyman b. Mücâlid'in vefat tarihi hakkında bilgi verilmemiştir. Bağdat'ın kuruluşuna dair Süleyman b. Mücâlid'e dayandırılan rivayetler, şehir kurulurken onun hayatta olduğunu gösterdiğinden, Mansûr'dan önce vefat ettiğine dair kayıtlar ise ölümünün şehrin kuruluşuyla Mansûr'un ölüm tarihi olan 158 (775) arasında olduğu sonucunu ortaya koymaktadır. Mevcut bilgiler ışığında Süleyman b. Mücâlid'in ölüm tarihi 149-158 (762-775) yılları arasına tarihlenebilmektedir (bk. Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 531; İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dımaşk*, XXII, 365; Safedî, *el-Vâfi*, XV, 257).

15 Harranlı olduğu kaydedilen Abdülmelik b. Humeyd'in vefat tarihine ulaşamamıştır. Ancak Ebû Ca'fer el-Mansûr'un son derece değer verdiği has kâtipleri arasında olduğu zikredilmiştir (Ceşiyârî, *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, s. 63-64).

16 Bermekî ailesinin Abbâsî idaresindeki ilk temsilcisi kabul edilen Hâlid, Ebû'l-Abbas es-Seffâh'ın güvenini kazanarak Dîvânü'l-harâc'ın başına getirilmiş, Seffâh'ın ölümünden sonra da idaredeki konumunu muhafaza ederek Mansûr'un ise sır kâtipliği görevini üstlenmiştir (bk. Hançabay, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik*, s. 49).

Abdullah es-Seffâh (132-136/750-754), 508 yıl hüküm sürecek yeni bir devletin ve aynı zamanda Abbâsî hanedanının kurucusu olarak, Emevîler'in başşehri Şam'ı tercih etmeyerek Kûfe civarına yerleşmiştir. Ancak siyasi ve dini çekişmelerin merkezi konumundaki Kûfe'de uzun süre ikamet edemeyerek Enbâr'a taşınmış, vefatına kadar da Fırat nehrinin kıyısında inşa ettirdiği Hâşimiye şehrinde yaşamıştır.

Ebü'l-Abbas'ın Şam'ı niçin başşehir kabul etmediği ile ilgili sebepler arasında, Şam'ın Emevî Devleti'nin başşehri olması, bu eski başşehrin Abbâsî ihtilalinin dayanağı olan Horasan'a uzak, Doğu Roma'ya yakın olması gibi hususlar zikredilmiştir.¹⁷ Ancak Seffâh'ın başşehir olarak Kûfe'yi tercih etmesinin belki daha ikna edici sebepleri arasında, Hz. Hasan ile son bulan Hâşimî halifeliğini en son düştüğü yerden yeniden ayağa kaldırma mesajı bulunmaktadır. Kûfe'nin Şam'a karşı yeniden üstün hale gelişini temsil eden bu adım sayesinde Seffâh, kendisini iktidara taşıyan Abbâsî ihtilalinin temel kazanımlarından en üst seviyede yararlanmayı ve kendi hanedanlığını kurma amacını bu siyasetle birleştirmeyi başarmıştır. Seffâh'ın Kûfe yakınındaki Kasru İbn Hübeyre'yi tercih etmiş olması ayrıca, Suriye'deki olası tehditlere zamanında ve etkili bir şekilde müdahalede bulunma düşüncesini de yansıtmaktadır. Ebü'l-Abbas es-Seffâh'ın, özellikle Emevîler'in son Irak valisi Yezîd b. Ömer b. Hübeyre'nin yönetim merkezi olarak benimsediği Kûfe'ye yakın olmayı tercih ettiği anlaşılmaktadır. Bu durum, Yezîd b. Ömer'in Irak'ta yönetim merkezi olarak tercih ettiği yerleri, erken Abbâsî başşehirlerinin tespiti açısından önemli hale getirmektedir. Yezîd, Kûfe'de Medînetü İbn Hübeyre adı verilen bir şehir kurmuş, ancak son Emevî halifesi II. Mervân'ın Kûfe'den uzak durmasını emreden mektubunu aldıktan sonra, inşaatı tamamlamadan şehri terketmek zorunda kalmıştır. Emevî valisi bunun üzerine, Kûfe'nin yaklaşık 20 km. güneyinde, Kûfe ile Hîre arasında stratejik bir mevki olan Cîsrü Sûra yakınındaki Kasru İbn Hübeyre'nin inşasına başlamıştır. Vali Yezîd, Irak'ın Abbâsî hâkimiyetine geçişine kadar Kasru İbn Hübeyre'de ikamet etmiş, Abbâsîler'in gelişine birlikte Vâsıt'a göçmek zorunda kalmıştır.¹⁸

II. Mervân'ın öldürülmesi ve Emevî yönetiminin sona ermesiyle birlikte Medînetü İbn Hübeyre'nin yanı sıra, Kasru İbn Hübeyre de Ebü'l-Abbas es-Seffâh'ın eline geçmiştir. Seffâh'ın aralarında yaklaşık 20 km. bulunan bu iki merkezden hangisini tercih ettiği konusunda farklı rivayetler bulunmaktadır. Konuyla ilgili rivayetler incelendiğinde, ilk olarak Kûfe şehrinin yanında, Fırat nehri sahilinde bulunan Medînetü İbn Hübeyre ile Cîsrü Sûra yakınındaki Kasru İbn Hübeyre'nin farklı yerler olduğu vurgulanmaktadır.

¹⁷ Le Strange, *Baghdad*, s. 4.

¹⁸ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 249.

Belâzürî'ye göre Seffâh, Kûfe Hâşimiyesi'ne yerleşmiş, son Emevî valisinin yarıda bıraktığı inşaatı tamamlayarak şehrin adını Hâşimiye olarak değiştirmiştir. Ancak İbn Hübeyre'nin adıyla anılmaya devam ettiğini görünce bundan hoşlanmamış ve şehrin karşısında kuzey yönüne denk gelen kısımda yeni bir şehir inşa etmiştir.¹⁹ Yâkût el-Hamevî ise Seffâh'ın inşasını tamamladığı ve Hâşimiye adını verdiği şehrin Kûfe'deki değil, Cisrû Sûra yakınındaki Kasru İbn Hübeyre'nin karşısında olduğu bilgisine yer vermiştir.²⁰ İbnü'l-Fakih'in, "Ebü'l-Abbas'ın kurduğu Hâşimiye şehri, Kasru İbn Hübeyre'nin karşısındadır"²¹ ifadesini, Yâkût da teyit edilmektedir. İbnü'l-Fakih ve Yâkût el-Hamevî'nin naklettikleri bilginin daha tutarlı olduğu görülmektedir. Diğer taraftan üç rivayette de ortak olan husus, Seffâh'ın, biri Emevî valisinin yarım bıraktığı, diğeri ise kendisinin sıfırdan inşa ettiği iki şehir kurduğunun teyit edilmiş olmasıdır. Yine rivayetlerin ittifak ettiği hususlardan biri, Seffâh'ın Kasru İbn Hübeyre'nin karşısında inşa ettirdiği şehirde de uzun süre oturmamış olmasıdır. Seffâh (ö. 136/754), kurduğu ilk Hâşimiye şehrinin yaklaşık 200 km. kuzeyinde bulunan Enbâr şehrinin yanında Hâşimiye adını verdiği yeni bir şehir kurmaya başlamış, inşaat tamamlanmadan kısa bir süre önce de orada vefat etmiştir.²²

19 Belâzürî, *Fütûh*, s. 281. Belâzürî'nin kaydının buraya kadar olan kısmından, Seffâh'ın birbirine oldukça yakın iki şehir kurduğu anlaşılır. Ancak Belâzürî, Yezid b. Ömer'in tamamlamadan terkettiği şehri Seffâh'ın ikmal ettiğini belirttikten sonra, yarım kalan herhangi bir inşaatı işaret etmezken, Mansûr'un da eksik kalan kısımları tamamladığından söz etmesi anlaşılammaktadır. Bu durum, Belâzürî'nin verdiği bilgilerde çelişkiler bulunduğunu göstermektedir. Kadir Kan, Hâşimiye şehirleriyle ilgili değerlendirmesinde, Seffâh ve Mansûr'un kurdukları Hâşimiye şehrinin Kasru İbn Hübeyre'de olduğunu ifade eden Yâkût el-Hamevî'nin kaydının hatalı olduğunu ileri sürer. Kan, her iki halifenin de Hâşimiye şehri için seçtikleri yerin Kasru İbn Hübeyre değil, Kûfe'nin bitişiğindeki Medinetü İbn Hübeyre olduğunu iddia ederken, bu görüşe esas kabul ettiği Belâzürî'nin kaydındaki çelişkiye dikkat çekmemiştir. Kûfe'nin bitişiğindeki Medinetü İbn Hübeyre ile Cisrû Sûra yakınındaki Kasru İbn Hübeyre'nin farklı yerler olduğunun farkında olan Kan, Yâkût el-Hamevî'nin naklettiği bilginin hatalı olduğunu ileri sürerken İbnü'l-Fakih'in kaydını dikkatinden kaçırmıştır. Zira İbnü'l-Fakih, "Yezid b. Ömer b. Hübeyre'nin kasrı (Kasru İbn Hübeyre) Cisrû Sûra yakınındadır. Ebü'l-Abbas'ın inşa ettirdiği Hâşimiye şehri ise onun karşısındadır..." ifadelerine yer vermiştir. İbnü'l-Fakih, Taberî ve Yâkût el-Hamevî'nin kayıtları, Ebü'l-Abbas'ın inşa ettiği ve bir süre ikamet ettiği Hâşimiye'nin Kasru İbn Hübeyre'de olduğunu açıkça ortaya koyarken, Belâzürî ve Ya'kûbî bunun Kûfe'de olduğunu kaydetmiştir. Seffâh'ın kurduğu Hâşimiye ile Mansûr'un kurduğu Hâşimiye'nin aynı mı, yoksa farklı şehirler mi olduğu konusuna temas eden Kan, Hâşimiye adında farklı şehirler kurulduğu yönündeki rivayetlere ihtiyatla yaklaşmakla birlikte, her iki halifenin de Kûfe Hâşimiyesi'ni başşehir edindiği görüşünü benimsemiştir (bk. İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 218; Kan, "Abbâsî Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri", s. 113).

20 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemül-büldân*, IV, 365.

21 İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 218.

22 Belâzürî, *Fütûh*, s. 325-26.

Mansûr halife olduktan sonra (136-158/754-775), Seffâh'ın kurduğu Enbâr Hâşimiyesi'nde bir süre ikamet etmiş, ancak bilinmeyen bir sebeple oradan ayrılarak Kûfe'ye taşınmış,²³ Medînetü İbn Hübeyre'nin karşısında, Hâşimiye adını verdiği yeni bir şehir inşa ettirmiştir. Belâzürî, Mansûr'un Kûfe Haşimiye'sine taşındığını ve şehrin yarım kalan kısımlarının inşasını tamamladığını ifade ederek, Kûfe'nin hemen kıyısında Emevî Valisi Yezîd b. Ömer'in yarım bıraktığı Medînetü İbn Hübeyre'nin Mansûr tarafından tamamlandığına ve yeni yapılar eklenerek genişletildiğine işaret etmektedir.²⁴ Mansûr'un kurduğu Hâşimiye şehrinin, Kûfe ile Hîre arasında bulunduğu bilgisine yer veren Ya'kübî'nin kaydı²⁵ dışındaki bütün rivayetler, bu şehrin Kûfe'deki Medînetü İbn Hübeyre'nin karşısında yer aldığını vurgulamıştır.²⁶ Taberî, Mansûr'un Kûfe'de kurduğu Hâşimiye ile Medînetü İbn Hübeyre arasında bir yol genişliği kadar mesafe olduğunu kaydettikten sonra, Râvendiyeye fırkasının Mansûr'a yönelik isyanının bu şehirde meydana geldiğini bildirir. Taberî'nin bu kaydı, Mansûr'un sıfırdan inşa ettiği Hâşimiye şehriyle eksiklerini tamamladığı ve genişlettiği Medînetü İbn Hübeyre'nin birbirine oldukça yakın, hatta bitişik olduğunu göstermektedir. Mansûr'un ayrıca, Kûfe şehrinin arkasında (zahrında) Rusâfe adında bir başka şehir daha kurduğu da ifade edilmiştir.²⁷ Buna göre Mansûr, Kûfe'nin hem Fırat nehrine bakan doğu tarafında hem de çöl tarafında iki yeni şehir kurmuştur. Buna göre, eksik kısımlarını tamamladığı Medînetü İbn Hübeyre de dahil edilecek olursa, Mansûr'un Kûfe Hâşimiyesi ve Kûfe'nin zahrında inşa ettirdiği Rusâfe şehriyle birlikte, Kûfe'nin yanı başında toplamda üç şehir kurduğu anlaşılmaktadır.

Abbâsî hanedanının kurucusu Ebü'l-Abbas es-Seffâh ve halefi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un kurdukları ilk başşehirler hakkındaki bu rivayetler değerlendirildiğinde, Seffâh ve Mansûr'un Kûfe'de kurduğu Hâşimiye şehirlerinin aynı şehirler olup olmadığı sorusuna verilecek kesin bir cevap bulunmamaktadır. Rivayetlerde geçen "medine" ve "kasr" kelimeleri arasındaki ayırım dikkate alındığında, genel olarak Seffâh'ın faaliyetlerinin "kasr" ile alakalı, Mansûr'un faaliyetlerinin ise "medine" ile irtibatlı olduğu görülmektedir. Rivayetlerdeki bilgilerden hareketle, Bağdat'tan önce Hâşimiye adında en az dört başşehir benimsendiği anlaşılmaktadır.²⁸ Bu şehirler kronolojik olarak şu şekilde sıralanabilir:

23 Bozkurt, *Abbâsîler*, s. 50.

24 Belâzürî, *Fütûh*, s. 281.

25 Ya'kübî, Mansûr'un Kûfe ile Hîre arasında bir şehir kurduğunu kaydetmiştir (bk. *el-Büldân*, s. 21; Lassner, *The Topography of Baghdad*, s. 123).

26 Kan, "Abbâsî Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri", s. 116.

27 Taberî, *Târîh*, VII, 614; Belâzürî, *Fütûh*, s. 326; İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 218.

28 Lassner, *The Topography of Baghdad*, s. 123-24.

- Seffâh'ın inşasını tamamladığı, Hâşimiye adını verdiği, ancak yeni adı insanlar tarafından benimsenmediği için terkettiği Kasru İbn Hübeyre,
- Kasru İbn Hübeyre'nin karşısında Seffâh'ın inşa ettirdiği Hâşimiye,
- Seffâh'ın Enbâr şehrinde kurduğu Hâşimiye,
- Mansûr'un Kûfe'deki Medînetü İbn Hübeyre karşısında inşa ettirdiği Hâşimiye.

“Kuruluş dönemi Abbâsî halifelerinin neredeyse bütün enerjilerini yeni bir şehir kurmaya itmelerinin sebebi neydi?” Devletin temellerinin atıldığı Kûfe Hâşimiyesi'nde Mansûr ve ailesini tehdit boyutuna varan Râvendîyye ayaklanması, “güvenliğin” en önemli sebepler arasında olduğuna işaret etmektedir.²⁹ Mansûr'u ilah edinerek ona tapınan Râvendîyye fırkasının isyanının yanı sıra, halifelüğün Ali evladını hakkı olduğuna inanan Kûfe'deki Şii gruplar Hâşimiye'yi Mansûr ve akrabaları için güvensiz bir şehir haline getiriyordu. Devleti yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya getiren Râvendîyye isyanının bir benzerini yaşamak istemeyen Mansûr'un yeni ve güvenli bir şehir kurmayı en önemli gündemlerinden biri haline getirdiği anlaşılmaktadır.³⁰

Diğer taraftan, Mansûr'un Hâşimiye'den ayrılmasını yalnızca güvenlik endişesine indirgemek, yeni başşehre niçin Hâşimiye değil de Medînetüsselâm adının verildiğini açıklamamaktadır. Bağdat öncesi dönemde, Abbâsî halifelerinin idari merkezleri için kullanılan “Hâşimiye” adı, Emevîler'e karşı başlatılan ihtilal hareketinde Ali evladını da kapsayacak şekilde formüle edilmiş bir düşünce arka planına sahipti. Diğer bir ifadeyle Abbâsîler, başlangıçta Ali evladıyla birlikte görünerek temin ettikleri meşruiyet zemininde Abbâsî Devleti'ni kurmuşlar ve ilk başşehirlerine Abbâsî-Tâlibî/Alevî birlikteliğini temsil eden Hâşimiye adını vermişlerdi. Ancak Seffâh'ın ölümünden sonra Ebû Ca'fer el-Mansûr'a biat edilmesi, yönetimde hak iddiasında bulunan Ali evladının saf dışı bırakılması sürecini hızlandırarak, Hâşimiye kavramının sağladığı müşterek zeminin bütün kazanımlarının Abbâsîler lehine kullanılmasının ve Ali evladının bu haktan mahrum edilmesinin yolunu açmıştır. Başta Hz. Hasan'ın torunu Abdullah b. Hasan olmak üzere, Ali evladından kimselerin birer birer tutuklanmasıyla Mansûr'un yeni başşehir arayışı arasındaki paralellik dikkat çekmektedir. Hâşimiye'de Mansûr'un zindanındayken hayatını kaybeden babaları Abdullah b. Hasan'ın imamet davasını sürdürmek ve Ali evladına reva görülen zulme razı olmamak için

29 Taberî, *Târih*, VII, 614.

30 Le Strange, *Baghdad*, s. 6; Yiğit, “Bağdat'ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 40-41.

isyan bayrağı açan Muhammed en-Nefsüzzekiyye ve kardeşi İbrâhîm'in isyanlarının dairevi şehrin inşasının henüz başladığı zamana denk gelmesi, Mansûr'un Kûfeden uzakta yeni bir başşehir inşa etme planının Abbâsî-Alevî rekabetiyle irtibatını açık bir biçimde göstermektedir.

Mansûr'un yeni başşehir arayışının, Abbâsîler'le Ali evladı arasındaki mücadelenin veya Ali evladının saf dışı bırakılması sürecinin bir ürünü olduğu söylenebilir. Mansûr tarafından başlatılan bu siyasi dönüşüm yeni başşehir (Bağdat'a) Hâşimiye yerine Medînetüsselâm adının verilmesine farklı bir anlam boyutu kazandırmaktadır. Buna göre, "barış şehri" anlamına gelen Medînetüsselâm, iktidarda hak iddiasında bulunan Ali evladının saf dışı bırakıldığı ve Abbâsî halifesine yönelik en büyük tehdidin ortadan kaldırılarak Abbâsî ailesi lehine siyasi birliğin (barış) tesis edildiği şehir anlamına gelmektedir. Ya'kûbî'nin "(Ebû Ca'fer el-Mansûr), Abbas b. Abdülmuttalib oğulları ile Ebû Tâlib b. Abdülmuttalib oğulları arasında ayrılık çıkararak, ilkinde Abbâsî, ikincisine Tâlibî denmesine sebep olan ilk Hâşimî'dir. Daha önceden bunların her ikisine birden Hâşimoğulları deniliyordu" şeklindeki ifadeleri, Abbâsî siyasi tarihinde bir dönüm noktası olan bu tarihî vakaya ışık tutmakta, Bağdat'ın kuruluşunun böyle bir siyasi arka plana da sahip olduğuna işaret etmektedir.³¹

Yer Tespit Çalışmaları

Kûfede Râvendîyye hareketinden sonra Ebû Ca'fer el-Mansûr'un yeni bir başşehir kurma düşüncesini eyleme dönüştürmeye karar verdiği anlaşılmaktadır. Mansûr, ordunun ve halkın bir arada barınabileceği bir şehir kurmayı planlıyor ve yer arayışında bu düşünce ana temayı teşkil ediyordu. Bu amaçla Mansûr, Dicle ve Fırat hattındaki ana güzergâhlar üzerinde verimli arazilerle çevrili bölgeleri araştırmış, bölgelerin coğrafi, stratejik ve ekonomik birçok özelliği hakkında raporlar hazırlatmıştır.³²

Ebû Ca'fer el-Mansûr'un yer tespitiyle ilgili çalışmalara bizzat dahil olduğuna işaret eden ve bir kısmı kehanetlerle iç içe geçmiş³³ birbirinden farklı

31 Ya'kûbî, *Müşâkele*, s. 203.

32 Saleh Ahmad el-Ali, "The Foundation of Bahgdad", s. 92.

33 Mansûr'un yeni bir başşehir kurmak amacıyla yaptığı keşif gezilerine dair rivayetlerde, "Miklâs" ve "Ebû'd-Devânîk" kehanetlerine yer verilmiştir. Taberî, "Miklâs" kehanetini, iki farklı kaynaktan (Süleyman b. Mücâlid ve Muhammed b. Câbir) nakletmiştir. İsmil Yiğit tarafından ayrıntılı bir biçimde ele alınan bu kehanetlerle ilgili rivayetlerin ortak noktası, kehanette bulunan kişilerin hıristiyan rahipler olmasıdır. Süleyman b. Mücâlid'den nakledilen Miklâs kehaneti, Medâin yakınlarında, Mansûr'un gözünden rahatsızlanan bir adamıyla onu tedavi eden rahip arasında geçerken, Muhammed b.

rivayetler bulunmaktadır. Rivayetlerdeki kehanet unsurları bir kenara bırakılırsa, yer arayışlarında Mansûr'un üç farklı güzergâh takip ettiği anlaşılmaktadır. Diğer rivayetlerden farklı olarak, inşaat faaliyetlerinin 141 (758) senesinde başladığını ifade eden Ya'kûbî'nin kaydı dikkate alınacak olursa, rivayetlerde belirtilen güzergâhların farklı zamanlarda yapılmış gezilerine ait olması ihtimali bulunmaktadır. Öte yandan, halifeye önerilen ve halifenin bizzat kendisi tarafından incelenen yerler hakkındaki rivayetlerde farklılıklar bulunmaktadır. Süleyman b. Mücâlid'den nakledilen Cibâl güzergâhı dışında, Mansûr'un keşif gezilerine konu olan iki güzergâhın Dicle nehrinin kuzey-güney hattında uzanan eski yerleşim birimleri üzerinde yoğunlaştığı açık bir biçimde görülmektedir.

İlk rivayete göre Kûfe Hâşimiye'sinden yola çıkan Mansûr, Dicle nehri- ni kuzey istikametinde takip ederek, öncelikle Dicle'nin doğu yakasında yer alan Cerçerâyâya, ardından Medâin'e ve Bağdat'a uğrayarak Musul'a kadar gitmiştir. Geçtiği bölgelerde incelemelerde bulunan Mansûr, Musul'dan geri dönerek, daha önce gördüğü Bağdat köyünün, kuracağı şehir için elverişli bir yer olduğuna kanaat getirmiştir.³⁴

Süleyman b. Mücâlid'den nakledilen ikinci rivayete göre Mansûr, Hâşimiye'den yola çıkarak Medâin üzerinden Irâk-ı Acem olarak da bilinen Cibâl bölgesine gitmiştir. Üçüncü rivayette, Mansûr'a Musul ile Tikrît arasında bulunan ve ortasından Dicle'nin geçtiği Bârimmâ (Cebelihamrîn) yakınlarındaki bir bölge tavsiye edilmiştir.³⁵ Mansûr, kendisine tavsiye edilen bu yerde

Câbir'den nakledilen rivayette Mansûr doğrudan rahibin muhatabı konumundadır. Süleyman b. Mücâlid'den nakledilen rivayette rahibin ayrıca, "Bizim bir kitabımızda kendisine Miklâs denen bir adamın Dicle ile Fırat arasında ez-Zevrâ' adı verilen bir şehir kuracağı yazılıdır. Şehri inşa etmeye başladığında Hicaz'da bir isyan başlayacak ve inşaat yarıda kalacak. Bu isyan bastırıldıktan sonra daha büyüğü Basra'da meydana gelecek fakat bu da bastırıldıktan sonra inşaata devam edilecek..." kehanetine yer verilmiştir (bk. Taberî, *Târîh*, VII, 615; Yiğit, "Bağdat'ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerine bir Değerlendirme", s. 42-46).

Hammâd et-Türkî'den nakledilen Ebü'd-Devânîk kehaneti, Huld Sarayı'nın yerinde bulunan manastırda geçici olarak ikamet eden Mansûr ile manastırdaki rahip arasında geçmiştir. Taberî'nin Hammâd et-Türkî'den naklettiği rivayette şu ifadeler yer verilmiştir: "Mansûr geldi ve Huld Sarayı'nın bulunduğu yerdeki manastıra yerleşti. Burada sivrisineğin az olduğunu görünce, 'Bu tam da benim istediğim yerdir. Yiyecekler buraya Dicle ve Fırat üzerinden getirilebilir, şehir kurmak için uygun bir yer' dedi. Mansûr, manastırdaki rahibe, 'Ey rahip! Ben burada bir şehir kurmak istiyorum' demiş, bunun üzerine rahip, 'Bu mümkün değil, burada ancak kendisine Ebü'd-Devânîk denilen bir hükümdar şehir kuracaktır' karşılığını vermiştir. Bunun üzerine, Mansûr kendi kendine gülererek, 'Ebü'd-Devânîk benim' demiştir" (bk. Taberî, *Târîh*, VII, 619).

34 Taberî, *Târîh*, VII, 615.

35 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemül-büldân*, I, 320.

bir gece konaklamış ve ertesi sabah Süleyman b. Mücâlid, Ebû Eyyûb el-Hûzî ve Abdülmelik b. Humeyd el-Kâtib'den oluşan müsteşarlarıyla yaptığı toplantıda, tavsiye edilen bu bölgenin ordu ve halkın bir arada yaşayabilmesi için ulaşım ve gıda temin imkânlarından mahrum olduğunu belirtmiştir. Ancak kuzeye doğru ilerlerken gördüğü bir yerin, kurmak istediği şehir için daha elverişli imkânlara sahip olduğunu belirtmiş, müsteşarlarının da muvafakat etmeleri halinde şehri orada kuracağını söylemiştir. Böylece Mansûr, Musul taraflarından geri dönerek Sarât Kanalı üzerindeki eski bir Sâsânî köyünde kampını kurmuştur.³⁶

Yer arayışı sırasında Ebû Ca'fer el-Mansûr, kuracağı yeni şehrin yerini tespit etmek için adamlarından bir heyet teşkil ederek her birini bir mevkiye göndermiş, sene boyunca orada kalmalarını emretmiştir. Bu süre zarfında, ikamet ettikleri bölgenin yazı, kışı, yağmuru, sivrisineği ve havası hakkındaki bilgileri not etmelerini ve bunu kendisine rapor olarak bildirmelerini emretmiştir. Bu uzun ve yorucu araştırmaların ardından uzmanlar şehri dört ziraî bölgenin ortasında kalan Bağdat mevkiinde kurmasını kendisine tavsiye etmişlerdi. Söz konusu dört bölge, Dicle nehrinin doğusundaki Bûk ve Kelvâzâ ile batı kıyısındaki Katrabül ve Bâdurâyâ bölgeleriydi (*tesûc/tesâsîc*). Böylece halifenin suya yakın ve aynı zamanda hurma bahçeleriyle çevrili mümbit bir arazi içinde hüküm sürebileceğini söylemişlerdir. Uzmanlar, eğer bu dört ziraî bölgenin birinde kıtlık meydana gelecek olursa ya da hasat gecikirse diğer bölgelerin bunu telafi edeceğini, dolayısıyla şehirde yaşanması muhtemel bir kıtlığın önüne böylece geçilebileceğini ifade etmişlerdir.³⁷

Yer seçiminde ayrıca, kara ve su ulaşım imkânlarının da dikkate alındığı görülmektedir. Şehir, Fırat nehrinin kollarından olan Sarât Kanalı üzerinde kurulduğundan, Fırat üzerinden gemilerle zahire taşınmasına imkân verdiği gibi, Suriye ve Mısır'dan Fırat hattıyla karadan gelen kervan yolunun da kavşağında kurulmuştu. Ayrıca Basra Körfezi'nden Hint Okyanusu'na açılan gemiler sayesinde Çin'den ve Hindistan'dan ithal edilen ürünlerin Dicle üzerinden Bağdat'a ulaşması imkân dairesine girmiştir. Aynı şekilde Bizans'tan, Âmid, el-Cezîre ve Musul'dan getirilecek mallar, Dicle üzerinden güneye doğru kolayca sevkedilebilecekti.³⁸ Şehrin bu imtiyazlı konumu ticaretin hızlı bir gelişme göstermesini sağladığı gibi, son derece zengin bir sınıfın ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir.

36 İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 281-282; Taberî, *Târîh*, VII, 615.

37 Taberî, *Târîh*, VII, 617.

38 Taberî, *Târîh*, VII, 617.

Yeni başşehrin kurulacağı yerin sahip olduğu üstünlükler arasında, şehrin etrafını kuşatan nehirlerin doğal bir hendek vazifesi görmesi, suyunun bol oluşu, jeopolitik konumu, güvenliği, zahire teminini kolaylaştıran kara ve su yollarına sahip olması gibi maddeler sıralanmıştır. Ayrıca bölgenin havasının mutedil, suyunun tatlı ve sivrisineğin az olması gibi ikinci derecede önemi haiz hususlar da yukarıdaki kriterler arasında zikredilmiştir.³⁹

Yer tayini, plan çizimi ve yüzey etütleri yapıldıktan sonra çizilen plan, küllerle sahaya tatbik edilmiştir.⁴⁰ Ebû Ca'fer el-Mansûr, şehri kuracağı yeri kararlaştırdıktan sonra, merkez olarak tayin ettiği noktaya bir kazık çaktırmış, bu kazığa bağlanan ip şehrin kurulacağı alanı ihata edecek kadar uzattırdıktan sonra, merkezin etrafında tam bir daire çizilmiştir. Kusursuz bir daire elde etmek için kullanılan bu yöntemle meydana getirilen daire çizgileri dökülen küllerle tespit edilmiştir. Bu ilk daire çizildikten sonra kazığa bağlanan ip 40 zirâ miktarı kısaltılarak ikinci bir daire daha çizilmiş, iki çizgi arasında kalan kısım hendek yapılmıştır.⁴¹ Bir başka rivayete göre, gerçek boyutlu olarak sahaya uygulanan plan çizgilerinin üzerine neft dökülmüş, dökülen neft bir gece vakti ateşe verilmiş, manzarayı yüksek bir tepeden izleyen Halife Mansûr'a hazırlanan şehir planı bu şekilde arzedilmiştir.⁴² Plana muvafık olan ve bu şekilde temellerin kazılmasını emreden halife, inşaat için gerekli olan işçi ve malzemenin hazır edilmesinin yanı sıra, inşaat sahasındaki içme ve sarfiyat suyunun temini için kanal açılmasını emretmiş, ardından temel atma töreni için belirlenen uğurlu vakti beklemeye başlamıştır.⁴³

Mansûr, şehri kuracağı yeri tespit edip yapı malzemelerini temin etmeye yönelik hazırlıklara başladığında, Medâin'deki Tâk-ı Kısra'yı yıkıp enkazını Bağdat'ta kullanmayı teklif edince istişare heyetinde bulunanların çoğu buna muvafakat etmiş, fakat Hâlid b. Bermek herhangi bir görüş beyan etmemiştir. Rivayete göre halife Hâlid'e sükûtunun sebebini sorduğunda, Hâlid bu soruya, "Ben (Tâk-ı Kısra'nın) yıkılmasından yana değilim çünkü ona bakan

39 Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 119.

40 Taberî, *Târih*, VII, 618.

41 İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 286.

42 Taberî bu olayı şöyle nakletmiştir: "Anlatıldığına göre, Mansûr şehri kurmaya karar verince onu (şehrin planını) bizzat gözüyle görmeyi istemişti. Planın küllerle çizilmesini emretmiş, ardından plan küllerle çizilmiş haldeyken her bir kapıdan girerek, surlar arasındaki boşluklardan, geçitlerden ve avlulardan geçmiştir. Külleri takip ederek bütün surların ve hendeğin etrafını dönmüştür. Bu teftişten sonra Mansûr bu çizgilerin üzerine pamuk toplarının konulmasını ve üzerlerine de neft dökülmesini emretti. Bunların ateşe verilmesini izlemiş, şehrin ebadını ve şeklini anlamıştı. Temel kazma işlemlerinin de bu plana göre yapılmasını emretmiş, ardından inşaata başlamıştır" (bk. Taberî, *Târih*, V, 618).

43 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 414.

bir yandan kistrâların ve onu yapan mühendislerin azametini müşahede ederken, diğer yandan İslam'ın bu derece güçlü bir hükümdarlığa nasıl son verdiğini hayretle izleyecektir. Ayrıca orada müminlerin emîri Ali b. Ebû Tâlib'in mescidi vardır” şeklinde cevap vermiştir. Hâlid'in farklı yönde görüş beyan etmesine rağmen, Tâk-1 Kistrânın yıkımına başlandığı, ancak enkazı Medâin'den Bağdat'a taşıma maliyetinin yüksek bulunması sebebiyle yıkımdan vazgeçildiği ifade edilmiştir. Taşıma maliyetinin yüksek oluşu sebebiyle Tâk-1 Kistrânın yıkımı durdurulunca, Hâlid bu defa, “başkaları tarafından inşa edilen bir binayı halifenin yıkmakta aciz kaldığının söylenmemesi için” binayı temellerine kadar yıkması gerektiği yönünde görüş beyan etmiştir.⁴⁴

Temel atma zamanının tayininden önce yer tespiti, planının çizilmesi ve inşaat için gereken bütün fiziki imkânların sefer edilmesi gibi bir dizi ön çalışma yapılmıştır. Şam, Musul, Cebel, Kûfe, Vâsıt ve Basra gibi şehirlerin valilerine mektup gönderilerek marangoz, lağımçı, demirci gibi muhtelif meslek erbabından maharet sahibi kimselerin Bağdat'a gönderilmesi emredilmiştir. Böylece her bir uzmanlık alanında binlerce kişiden meydana gelen yeterli sayıda usta ve işçi hazır edilmiştir.⁴⁵ Ebû Ca'fer el-Mansûr, mühendisler, mimarlar, uzunluk ve alan ölçüm uzmanlarıyla kadastrocuları huzuruna getirterek şehrin nasıl yapılacağını onlara bizzat anlatmıştır. Planın kusursuz şekilde tatbik edilmesi ve maliyetlerin sıkı bir biçimde denetlenmesi için inşaat çalışmalarını sevk ve idare edecek dürüst, güvenilir, adaletli, fıkıh ve hendese bilen bir idare heyeti teşkil etmiştir. İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin de yer aldığı bu heyette⁴⁶ Ebû Hanîfe'nin görevi, inşaatta kullanılacak tuğla ve kerpiçlerin dökümüne nezaret etmek, hazırlanan malzemenin miktarını tespit edip kaydının tutmak ve inşaat için gerekli işçiyi işe almaktan ibaretti.⁴⁷ Taberî ve İbnü'l-Fakîh'in naklettiklerine göre, Ebû Ca'fer el-Mansûr, İmâm-ı Âzam'ı kendi safında tutabilmek için önce ona kadılık teklifinde bulunmuş, ancak Ebû Hanîfe bu teklifi kabul etmeyince şehrin inşaatında kerpiç dökürme, dökülen kerpiçleri sayma ve maliyetlerini hesaplama sorumluluğunu vermiştir.⁴⁸ Kayıtlara göre, Ebû Hanîfe bu görevi sırasında kerpiçleri saymaya mahsus bir çubukla yeni bir ölçü sistemi geliştirmiş,⁴⁹ ilk sur tamamlanmaya kadar da bu vazifeye devam etmiştir.⁵⁰

44 İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 287.

45 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 414.

46 Taberî, *Târih*, VII, 618.

47 İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 284; İbnü'l-Fuvatî, *Menâkıbü Bağdâd*, s. 38.

48 Taberî, *Târih*, VI, 619; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 284.

49 İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 284; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 75.

50 Sadece Taberî'nin rivayetleri arasında Ebû Hanîfe'nin bu görevi inşaat tamamlanmaya kadar (149/766) sürdürdüğü açık olarak kaydedilmiştir. Hatîb el-Bağdâdî ve

Mansûr, şehrin inşası görevini kumandanları arasında taksim etmiştir. Kumandanlarından her birine şehrin dörtte birini (rub⁴) inşa etme sorumluluğu vermiştir. Buna göre, Hâcib er-Rebî'î Horasan Kapısı'nı, Vezir Ebû Eyyûb el-Hûzî'yi Kûfe Kapısı'nı, Abdülmelik b. Humeyd'i Basra Kapısı'nı, Muhammed b. Mesleme el-Fihri'nin mevlası İbn Rağbân'ı ise Şam Kapısı'nı inşa etmekle görevlendirmiştir.⁵¹

Müneccim Nevbaht ve Mâşallah b. Sâriyye'nin tayin ettiği vakit geldiğinde, Halife Mansûr ilk tuğlayı kendi elleriyle koymuştur. Bu sırada şehrin uzun ömürlü ve uğurlu olması için, "Allah'ın adıyla başlarım, övgüler onadır, yeryüzü onundur, kullarından dilediğini ona vâris kılar, akıbet ise müttakilerindir"⁵² mealindeki âyeti okumuş, ardından, "Allah'ın bereketi ve yardımıyla inşa ediniz!" demiştir.⁵³

İnşaatin Başlaması ve Çalışmaların Kesintiye Uğraması

Bağdat'ın 145-149 (762-766) yılları arasında inşa edildiği ve inşasının dört yıl sürdüğü genel bir kabul görmüştür. Ancak inşaatin başlangıcı, bitişi ve şehre taşınmayla ilgili rivayetler arasında çelişkiler bulunmaktadır. Rivayetleri değerlendirmeye başlamadan önce söz konusu çelişkilerin muhtemel bazı sebeplerine işaret etmek gerekmektedir. Öncelikle, şehrin tam olarak ne zaman kurulduğu ile ilgili belirsizliğin temelinde, inşaat faaliyetlerinin farklı aşamalarına ait rivayetlerin kaydedilmiş olması bulunmaktadır. Rivayet farklılıklarına, inşaat faaliyetlerinin nasıl başladığı, çalışmaların kesintiye uğraması, inşaatin hangi aşamasında şehre taşındığı, divanlar, hazineler ve diğer devlet kurumlarının hangi tarihte şehre getirildiği, inşaat faaliyetlerinin ne kadar sürdüğü ve inşaatin ne zaman sona erdiği gibi aşamaların sebep olduğu anlaşılmaktadır.

Şehrin inşası, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un bizzat katıldığı temel atma töreniyle başlamıştır. İbnü'l-Fakîh, inşaatin başlangıcının Yezdicerd takvimine

İbnü'l-Cevzî gibi müelliflerin kayıtlarında sadece dış surun tamamlanmasına kadar çalıştığı belirtilmiştir ki bunlar da zımnen 149 senesine işaret etmektedir. Taberî'nin Heysem b. Adî'den naklettiği rivayeti ise, Ebû Hanîfe'nin kadılık mansıbını kabul etmeyince, bu defa şehrin inşasında görev almaya razı olduğunu fakat herhangi bir tarih göstermeksizin Ebû Ca'fer ile aralarının açıldığını ve Bağdat'ta tutuklandığını kaydeder (bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 75; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, I, 92; Taberî, *Târih*, VI, 168).

51 Taberî, *Târih*, VII, 652.

52 el-A'râf 7/128.

53 Ya'kübî, *el-Büldân*, s. 25; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 281; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 72.

göre 10 Murdâd-mâh 131, İskender takvimine göre ise 31 Temmuz 1370'e denk geldiğini belirtmiş, ancak hicrî takvime göre ay ve gün bilgisi vermeden sadece 145 yılını kaydetmiştir. İbnü'l-Fakîh'in kaydettiği tarihe göre Bağdat'ın inşasına 4 Cemâziyelevvel 145 (31 Temmuz 762) tarihinde başlanmıştır.⁵⁴ İnşaatın başlangıç tarihini üç farklı takvim sistemine göre veren İbnü'l-Fakîh, ayrıca Bağdat'ın horoskopunu da kaydetmiştir. Buna göre, inşaatın başladığı gün, güneş Aslan burcunda 8° 10", Satürn Koç burcunda 1° 40", Jüpiter Yay burcunda 6°, Zühre İkizler burcunda 30°, Utârid İkizler burcunda 24°, Ra's ise Oğlak burcunda 25° idi. Modern dönemde Bağdat horoskopu üzerine yapılan araştırmalar, İbnü'l-Fakîh'in farklı takvim sistemlerine göre verdiği tarihlerle yine onun kaydettiği horoskopunun tam bir uyum içerisinde olduğunu ortaya koymuştur.⁵⁵

Ebü Sehl'in, dedesi Nevbaht'tan aktardığına göre, Ebü Ca'fer el-Mansûr şehrin inşaatına karar verince, temel atma töreni için uğurlu vakti tayin etme görevini Müneccim Nevbaht'a vermiştir.⁵⁶ Nevbaht, güneşin ve yıldızların, uzun ömürlü ve mamur bir şehir olmasına işaret ettiği ifade edilen uğurlu zamanı tespit ederek halifeye bildirmiştir.⁵⁷ Rivayete göre, Bağdat horoskopunun mucidi Müneccim Nevbaht, temel atma töreni için bir dizi astrolojik, astronomik ve matematiksel hesaplar yaparak en uygun vakti belirlemiştir.⁵⁸ Allawi, gezegenlerin pozisyonlarına göre yapılan bu tespitle ilgili yaptığı hesaplamalarda, inşaat tarihinin 4 Cemâziyelevvel 145 (31 Temmuz 762) Cumartesi günü, saat 13.57'ye denk geldiğini ortaya koymuştur.⁵⁹

54 İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 291.

55 Allawi, "Some Evolutionary and Cosmological Aspects to Early Islamic Town Planning", s. 65.

56 Hatîb el-Bağdâdî bu rivayeti, şehrin inşaatının tamamlanması bağlamında aktarmıştır (bk. *Târihu Bağdâd*, I, 88). Abbâsî halifeleri arasında müneccimleri kendisine danışman edinen ve yaptığı işleri yıldızların durumuna göre planlayan ilk halifenin Ebü Ca'fer el-Masûr olduğu kaydedilmiştir (bk. Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ'*, s. 436).

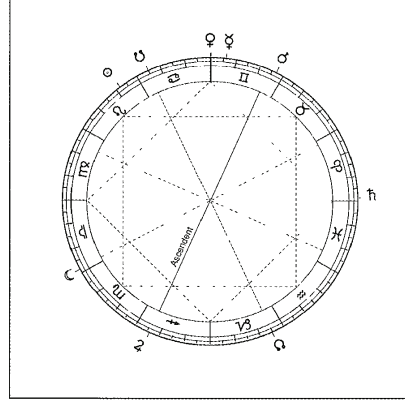
57 Nevbaht'ın kehanetlerinden biri de, Bağdat'ta hiçbir halifenin eceliyle yatağında ölmeyeceğini haber vermesidir. Mu'temid-Alellah'tan sonraki halifelerin çoğu Bağdat'ta vefat etmişlerdir.

58 Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, I, 88; Bu horoskopun Bîrûnî ve İbnü'l-Fakîh'teki versiyonlarının karşılaştırması için bk. Allawi, "Some Evolutionary and Cosmological Aspects to Early Islamic Town Planning", s. 65.

59 Allawi, şehrin kuruluş saatinin en güvenilir biçimde ayın konumuyla tespit edilebileceğini belirterek, modern hesaplama teknikleriyle temel atma vaktinin Bağdat yerel saatine göre 13.57 olabileceğini hesaplamıştır (bk. Allawi, "Some Evolutionary and Cosmological Aspects to Early Islamic Town Planning", s. 65; Azzawî, "Symbolism in the Planning of the Round City of al-Mansûr", s. 84).

وكان نُؤَيِّخُ تَوَلَّى اخْتِيَارَ الْوَقْتِ وَاتَّفَقَتْ هَيْئَةُ الْمَلِكِ الَّتِي يَنْشَكُلُ بِهَا وَمَوَاقِعَ الْكَوَاكِبِ الَّتِي يَجْتَوِي عَلَيْهَا عَلَى مِثْلِ شَكْلِ هَذِهِ الصُّورَةِ.

الوقت ١٣٤٤	العرب	العالم القوس	الجندي
	القمر عطارد	المشتري	الرأس ك
١٣٤٣			
١٣٤٢	الشمس ح ي	ك	المريخ ب ن
	الزهره ك ط	الزهره ك ط	زحل راجم
	السرطان	الجزء	الثور

Şekil 1: Müneccim Nevbaht'ın Bağdat'ın inşasının başlangıcı için tespit ettiği vakti gösteren astronomik tablo (horoskop)⁶⁰

İnşaatın başlangıcı hakkında Bîrûnî'nin kaydettiği 23 Temmuz 762 tarihi, gün farkı dışında İbnü'l-Fakîh'in kaydıyla tam olarak örtüşmektedir.⁶¹ Öte yandan dairevi şehrin mimari özellikleri hakkında ayrıntılı bilgilerin yer aldığı Ya'kübî'nin *el-Büldân*'ında yalnızca şehrin planının çizildiği tarihe (Rebülevvel 141/Temmuz-Ağustos 758) yer verilmiştir.⁶² Ya'kübî'nin bu kaydı, şehrin planının çizildiği tarih için dahi oldukça erken olup, erken dönem müelliflerinin inşaatın başlangıcı hususunda genel olarak ittifak ettikleri 145 (762) tarihiyle arasında dört yıl fark bulunmasına rağmen,⁶³ yeni bir şehir kurmaya yönelik planların oldukça erken bir tarihte başladığına işaret etmektedir. Ya'kübî, ayrıca *Târih*'inde yer tayininin 144 (761) yılında gerçekleştiğini kaydetmiştir.⁶⁴

Dairevi şehrin inşa sürecini oldukça özet bir biçimde aktarmasının yanı sıra, inşaatın aşamalarını sırası üzere aktaran rivayet oldukça önemlidir. Söz konusu rivayette, önce işçi temini için vilayetlere mektup gönderildiği, halifenin bu talebi üzerine yeterli sayıda işçinin hazır edildiği, işçilerin idaresi için başlarına yöneticiler tayin edildiği, ardından şehrin planının çizilip temellerin kazıldığı, kerpiç dökülüp tuğla pişirildikten sonra inşaata başlandığı belirtilmiştir. Taberî ve İbnü'l-Fakîh'in Süleyman b. Mücâlid'den aktardıkları bu rivayette, Mansûr'un ilk olarak inşaatı başarılı bir şekilde tamamlayacak

60 Bîrûnî, *el-Âsârü'l-bâkiye*, s. 330; Allawi, "Some Evolutionary and Cosmological Aspects to Early Islamic Town Planning", s. 62.

61 Bîrûnî, Yezdicerd takvimine göre verdiği bu tarihin İskender takviminde 1074 yılına denk geldiğini de not etmiştir (bk. Bîrûnî, *el-Âsârü'l-bâkiye*, s. 320).

62 Ya'kübî, *el-Büldân*, s. 25.

63 Lassner, *The Topography of Baghdad*, s. 233.

64 Ya'kübî, *Târih*, II, 312.

usta, işçi ve zanaatkarların temin edilmesi için Musul, Cebel, Kûfe, Vâsıt ve Basra'ya haber gönderdiği bilgisine yer verilmiştir. Rivayetin devamında, inşa sürecini yönetecek ilmi, adaleti, anlayışı, güvenilirliği ve hesap ilmindeki yetkinlikleriyle bilinen kişilerin belirlenmesi gelmektedir. Yapılan istişareler neticesinde bu vazife için seçilen kişiler arasında Ebû Hanîfe Nu'man b. Sâbit (ö. 150/767) ve Haccâc b. Ertât (ö. 145/762)⁶⁵ yer almıştır. İnşaat idaresinden sorumlu kişilerin belirlenmesinin ardından sırasıyla, şehir planının çizildiği, temel atmak için kazı işlemlerinin başlatıldığı, ardından tuğla fırınlama ve kerpiç dökme aşamalarına geçildiği bilgisine yer verilmiştir.⁶⁶ Yapı malzemelerinin hazırlandığına işaret eden cümlenin ardından gelen, "Böylece inşaata başlandı" (فَبَدَأَ بِذَلِكَ) cümlesi, ilk tuğlanın konulduğu temel atma törenine işaret etmektedir. İnşaata hazırlık sürecini kısaca özetleyen bu rivayette son olarak, gün ve ay belirtilmeden inşaatın 145 senesinde başladığı kaydedilmiştir.⁶⁷

Bağdat'ın kurulacağı yerin tespitine yönelik çalışmaların Muhammed b. Abdullah (en-Nefsüzzekiyye) isyanından yaklaşık bir sene önce (144/761) başladığı anlaşılmaktadır.⁶⁸ Medine'de ve Basra'da patlak veren isyanlar sebebiyle inşaatın yarıda kesildiğini bildiren kayıtlar, inşaatın başlangıcı ve kesintiye uğramasıyla ilgili rivayetleri değerlendirmek açısından önemli bir hareket noktası oluşturmaktadır. Mansûr isyan haberini alınca derhal Kûfe'ye dönmüş, beytûlmalleri ve hazinelerini Bağdat'tan Kûfe'ye geri getirtmiştir.⁶⁹ Muhammed b. Abdullah (en-Nefsüzzekiyye) ve kardeşi İbrâhim'in isyanları sebebiyle, başladıktan yaklaşık iki ay sonra inşaat çalışmaları bir anda durmuştur. Mes'ûdî, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un Muhammed ve İbrâhim kardeşlerin isyan haberini Bağdat'ta aldığını, isyanı bastırmak amacıyla çalışmaları durdurarak Kûfe'ye gittiğini ve isyan bastırılıncaya kadar da Kûfe'de ikamet ettiğini kaydetmiştir.⁷⁰ Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin 01 Receb 145'te

65 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 516; Haccâc b. Ertât, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un yakın adamlarından olup, Kûfe sâhibü'ş-şurtası ve Basra kadılığı gibi görevlerde bulunmuştur. Mansûr Camii'nin planını onun çizdiği nakledilir. Haccâc aynı zamanda muhaddis olarak bilinir (bk. İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 287, 539; Taberî, *Târih*, VII, 280, 458; Başaran, "Haccâc b. Ertât", s. 425).

66 Ya'kübî'nin العظام اللبن ضرب الأساس ما ضرب وقبل وضع الأساس kaydı, dairevi şehrin inşaatı başlamadan önce Medâin'deki sarayın bir kısmının yıkılarak malzemesinin Bağdat'a getirildiğine ve ayrıca yıkım kararından vazgeçilmesinin de temel atma töreninden önce olduğuna işaret etmektedir. Çünkü bu kayda göre büyük kerpiçler temel atma töreninden sonra dökülmüştür (bk. Ya'kübî, *el-Büldân*, s. 25).

67 Taberî, *Târih*, VII, 618.

68 Taberî, *Târih*, VII, 618.

69 İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 279.

70 Mes'ûdî, *et-Tenbih*, s. 312.

(25 Eylül 762) Medine’de, kardeşi İbrâhim’in ise bundan tam iki ay sonra (01 Ramazan 145/23 Kasım 762) Basra’da isyan etmesi,⁷¹ inşaatın 145 senesinin dördüncü-beşinci aylarında başlamış olduğunu teyit etmektedir. Taberî, Muhammed ve İbrâhim kardeşlerin isyan ettikleri haberi Bağdat’a ulaştığında, Bağdat surlarının 1 kâme⁷² yüksekliğe ulaşmış olduğu bilgisini aktarmaktadır.⁷³ Taberî’nin isyanla ilgili oldukça uzun bölümü Bağdat’ın kuruluşu bahsinin tam ortasına yerleştirmiş olması, gelişmelerin kronolojisini ve İbnü’l-Fakîh ve Bîrûnî’nin inşaatın başlangıcıyla ilgili kayıtlarını teyit etmektedir.

Sonuç olarak, inşaatın başlangıç tarihi hakkındaki rivayetler arasında en ayrıntılı ve aynı zamanda tarihî vakalarla tutarlılık gösteren bilginin İbnü’l-Fakîh ve Bîrûnî tarafından kaydedilmiş olan 04 Cemâziyelevvel 145 (31 Temmuz 762 Cumartesi) tarihi olduğu anlaşılmaktadır. Hatîb el-Bağdâdî ise, Taberî’nin şehrin kuruluşuyla ilgili Süleman b. Mücâlid’e dayandırdığı gün ve ay bilgisi içermeyen 145 yılını nakletmekten öteye gitmemiştir.⁷⁴ *Târîhu Bağdâd*’da, Bağdat’ın kuruluş tarihi hakkındaki en ayrıntılı kayıtlar meşhur matematikçi Muhammed b. Mûsâ el-Harizmî’den nakledilen iki rivayete dayanmakla birlikte, bu rivayetler inşaatın ne zaman başladığı bilgisini içermektedir.

İnşaatın Yeniden Başlaması ve Şehre Yerleşilmesi

İnşaatın ikinci aşaması, isyanın bastırılması sürecini Kûfe’den takip eden halifenin 146 yılı Safer (Nisan-Mayıs 763) ayında Bağdat’a dönmesiyle birlikte başlamıştır.⁷⁵ 2 ay 17 gün süren isyanın sonunda Muhammed b. Abdullah’ın öldürülmesinin (14 Ramazan 145/6 Aralık 762) ardından, Mansûr 146 senesinin ikinci ayında Bağdat’a geri dönmüştür. Rivayetler, Ebû Ca’fer el-Mansûr’un, inşaatın birinci ve ikinci aşamaları boyunca Bağdat’ta bulunduğu, devleti ve inşaat faaliyetlerini buradan idare ettiğine işaret etmektedir. Bu durum, halifenin yeni yaptırdığı şehre inşaatın hangi aşamasında taşındığı konusundaki rivayetler arasında ihtilafın sebebini teşkil eder. Bununla birlikte rivayetlerin önemli bir kısmı, halifenin şehre taşınma tarihinin inşaatın tamamlanmasından önce olduğu konusunda ittifak etmektedir.

71 Öz, “Muhammed b. Abdullah el-Mehdî”, s. 490.

72 1 kâme, ortalama bir insan boyu olup, 170-180 cm. arasında bir uzunluk ölçü birimidir (bk. Kâlî, *el-Bârî*, s. 516).

73 İbnü’l-Fakîh, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 284.

74 Taberî, *Târîh*, VII, 618; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 87.

75 Taberî, *Târîh*, VII, 650.

Taberî 146 (763) senesi vukuatında, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un Medînetü İbn Hübeyre'den Bağdat'a Safer (Nisan-Mayıs) ayında göçerek inşa faaliyetlerini yeniden başlattığı bilgisine yer vermektedir. Bu kayıt, iki ay yedi gün sürmüş olan isyan sebebiyle inşaatın yaklaşık olarak yedi ay sekteye uğradığına işaret etmektedir. Şehre yerleşilmesiyle ilgili rivayetler arası farklılıklar çalışmaların yeniden başladığı bu tarihle ilgilidir. Çünkü bazı rivayetlerde, isyandan önceki inşaat faaliyetlerinin inşa sürecine dahil edilmediği ve çalışmalarını sonuca ulaştıran ikinci başlangıcın esas alındığı görülmektedir. Bu sebeple, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un 146 yılında şehrin inşaatını tamamladığı ve şehre yerleştiğini belirten rivayetler, aslında Mansûr'un Kûfe'den Bağdat'a kesin bir biçimde dönüşüne işaret etmektedir.

İkinci dönem inşaat faaliyetlerinin başlangıç tarihiyle ilgili karışıklığa, Hatîb el-Bağdâdî'nin meşhur matematikçi Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî'den naklettiği iki rivayet sebep olmaktadır. Hârizmî sebep belirtmeden, Mansûr'un 5 Rebîülâhir 144 (13 Temmuz 761 Pazartesi) tarihinde Kûfe'ye döndüğünü kaydetmiştir. Hârizmî aynı rivayette, halifenin Bağdat'a dönüş tarihini belirtmeksizin inşaatın 8 Rebîülâhir 145 (6 Temmuz 762) tarihinde sona erdiğini ve ordusuyla birlikte şehre yerleştiğini belirtmiştir.⁷⁶ Hatîb el-Bağdâdî'nin, Hârizmî'den naklettiği bu rivayetler, onun Ya'kûb b. Süfyân'dan aktardığı rivayete ek olarak, Taberî'nin bu hususta verdiği Safer 146 tarihiyle çelişmektedir. Hârizmî'den aktarılan rivayetler, sahip oldukları ayrıntıya rağmen, kronolojik gelişmelerle uyuşmamaktadır. Öte yandan Hârizmî rivayeti, inşaat tamamlanmadan önce şehre taşınıldığı konusunda diğer rivayetleri teyit etmektedir.

Hatîb el-Bağdâdî, Taberî'den aktardığı bir rivayette şehrin inşaatının 146 senesinde tamamlandığını ve ona Medînetüsselâm adının verildiğini kaydetmektedir. Halbuki Taberî'nin kaydına göre Mansûr, Medînetü İbn Hübeyre'den 146 senesi Safer ayında taşınmıştır. Aynı kayıta halifenin Bağdat'a yerleştiği ve burada ikamet etmeye devam ederken şehrin inşasını tamamladığı belirtilmiştir.⁷⁷

İnşaatın Tamamlanması

Dairevi şehrin inşasının ne zaman tamamlandığı ve şehre hangi tarihte yerleşildiğiyle ilgili rivayetler arası farklılıkların temelinde hazine, divanlar ve beytülmal gibi kurumların ne zaman taşındığı konusu bulunmaktadır.

⁷⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, I, 88.

⁷⁷ Taberî, *Târih*, VII, 650; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, I, 87.

Halife Mansûr, inşaat devam ederken zamanının büyük bir kısmını Serât Kanalı üzerindeki karargâhında geçiriyordu. Bu durum, halifenin, ailesi ve muhafız alayı dahil olmak üzere sivil ve askeri yetkililerin yerleşeceği saraylar, kasırlar ve hükümet binalarının yapımına niçin öncelik verildiği ve en son tamamlanan yapılarının surlar olduğu konusunda fikir vermektedir. Diğer taraftan, isyanın bastırılmasının hemen akabinde, içlerinde mühendisler, ustalar ve zanaatkârların yer aldığı 100.000 olarak ifade edilen kalabalık bir işçi kadrosunun istihdam edilerek çalışmaların hızlandırıldığı belirtilmiştir. Ayrıca inşaat faaliyetlerinin kısa süre içinde tamamlandığı hususunda rivayetler arasında genel bir görüş birliği bulunmaktadır.⁷⁸

İnşaatın 146, 147, 148 ve 149 yıllarında tamamlandığına dair dört farklı rivayet bulunmaktadır. Hatîb el-Bağdâdî'nin Ya'kûb b. Süfyân'dan naklettiği rivayette, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un 146 senesinde Medînetüsselâm'ın inşasını tamamladığı, şehre yerleştiği, hazineleri, beytûlmali ve divanları şehre taşıdığı ifade edilmiştir.⁷⁹ Belâzürî ise beytûlmal, hazineler, divanlar ve halifenin ailesinin Kûfe'den Bağdat'a 146 (763) senesinde taşındığını, fakat şehrin sur ve hendek gibi kısımlarının 147'de (764) tamamlandığını kaydetmiştir.⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî'nin Hârizmî'ye dayandırdığı bir başka rivayette, şehrin surları ve bütün yapılarının 04 Cemâziyelâhir 148'de (28 Temmuz 765) tamamlandığı belirtilmiştir.⁸¹

İbnü'l-Fakîh'in, Ubeydullah b. İshak ve İbrâhim b. Cüneyd'den naklettiği iki farklı rivayette şehrin bütün yapılarının 149 (766) senesinde tamamlandığı kaydedilmiştir.⁸² Ancak aynı müellifin Şerevî'den aktardığı bir başka rivayette ise, Halife Mansûr'un 146 senesinde dairevi şehrin inşasını tamamlayarak, hazineleri, divanları ve beytûlmali şehre taşıdığına işaret edilmiştir. Bu rivayetin devamında gün ve ay verilmeden, surların, hendeğin ve şehrin diğer bütün binalarının 149 senesinde tamamlandığı belirtilmiştir.⁸³

İnşaatının tamamlanmasıyla ilgili rivayetlerde, halifenin 146 (763) senesinde inşaat henüz tamamlanmadan şehre taşındığı, en son tamamlanan yapılarının surlar olduğu ve surların 149 (766) senesinde tamamlandığı konusunda rivayetler arasında genel bir görüş birliği bulunduğu anlaşılmaktadır. Dairevi şehrin kuruluş tarihi olarak, bütün şehrin inşasının tamamlandığı 149 (766) senesinin mi, yoksa halifenin şehre taşındığı 146 (763) senesinin

78 Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 25; Le Strange, *Baghdad*, s. 16.

79 Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, I, 88.

80 Belâzürî, *Fütûh*, s. 335.

81 Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, I, 88.

82 İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 279, 284.

83 İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 289.

mi kabul edileceği sorusu önemlidir. Literatürde, şehrin bütün yapılarının tamamlandığı 149 (766) senesinin, Bağdat'ın da kuruluş tarihi olarak kabul edildiği görülmektedir. Ancak halifenin 146 (763) senesinde beytülmalî, divanları ve hazineleri şehre yerleştirdiğine işaret eden rivayetlerin çoğunlukta olması, şehrin merkezinde bulunan Altın Kapı (Bâbüzzeheb) Sarayı, sarayın çevresinde bulunan divanlar, şurta ve muhafız karargâhı binalarının 146 (763) senesinde kullanıma hazır olduğunu göstermektedir. Bu durumda, halifenin şehre taşındığı ve dairevi şehri fiilî olarak halifelîğin merkezi haline getirdiği 146 (763) senesinin, şehrin kuruluş tarihi olarak kabul edilmesi daha uygun olacaktır. Medînetüsselâm adını taşıyan ilk dirhemlerin 146 (763) yılında darbedilmiş olması Bağdat'ın bu yılda fiilî olarak kurulmuş olduğuna işaret etmektedir. Çünkü "Bu dirhem Medînetüsselâm'da darbedilmiştir" ibaresi taşıyan ilk gümüş dirhemler 146 (763) tarihini taşımaktadır.⁸⁴

Bağdat'ın İsimleri

Bu çalışmada Bağdat'ın isimleri konusu, Abbâsîler'in yeni bir şehir (medine) inşa etme siyasetinde isimlendirmenin taşıdığı anlamları sorgulama amacına matuf olarak ele alınmıştır. Bağdat'ın isimleri konusundaki rivayetleri iki gruba ayırmak mümkündür. Rivayetlerin önemli bir kısmı, "Bağdâd" kelimesinin etimolojisi üzerinde yoğunlaşır. İkinci kısımda ise dairevi şehrin kuruluşundan sonra verilen isimlerin kökeni tartışılmaktadır.

Bağdat şehrinin isimleri, Bağdat tarihi araştırmalarında sıklıkla ele alınan konulardan biridir. Bu araştırmalarda çoğunlukla Bağdat ismiyle Medînetüsselâm arasındaki farka işaret edilmekle birlikte, Bağdat'ın isimleri meselesine kaynaklarda niçin bu kadar büyük önem atfedildiği meselesi üzerinde durulmamıştır. Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından verilen Medînetüsselâm adının daha sonraları Bağdat olarak anılmaya devam edecek olan şehrin sadece özel bir bölümüyle sınırlı kalması, Seffâh'ın Kûfe'de yaşadığı Hâşimiye-Medînetü İbn Hübeyre karşıtlığını anımsatmaktadır. Rivayete göre Seffâh, adını Hâşimiye olarak değiştirdiği şehre insanlar tarafından "İbn Hübeyre'nin şehri" anlamına gelen Medînetü İbn Hübeyre denmesinden hoşlanmadığı için bu şehri terketmişti.

Bağdat isminin yerine Abbâsî resmî ideolojisini yansıtan Medînetüsselâm adını yerleştirmeye yönelik bir propagandanın bulunduğu ve söz konusu propagandanın büyük oranda şehrin kurulduğu döneme ait olduğu anlaşılmaktadır. İbnü'l-Fakih'in, Bağdat kelimesinin anlamlarına dair olan açıklamasının hemen başında, "Halifeler bu şehre Medînetüsselâm, halk ise Bağdat

84 CoinArchives, Baldwin's of St. James's Auction 48, Lot nr. 41.

der” ifadelerine yer vermesi, resmî kullanım ile halk kullanımını arasındaki karşıtlığı göstermesi bakımından önemlidir. Zira *Medînetüsselâm* adı, Bağdat’ta darbedilen dinar ve dirhem gibi bilimum paraların yanı sıra damgalarda, resmî yazılarda ve kanunlarla belirlenen ağırlık birimlerinin üzerinde kullanılmıştır.⁸⁵ Buna rağmen, Abbâsiler döneminde dahi halk arasında en yaygın kullanıma sahip kelimenin Bağdat olduğu anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili bir rivayet,⁸⁶ Bağdat adının İslam öncesi inançlarla ilişkisine ve bunun İslam inancıyla uyuşmayan itikadî arka planına dikkat çekmektedir. Rivayette ayrıca, şehrin İslam inancına daha uygun bir isimle yani *Medînetüsselâm* adıyla anılmasının daha uygun olduğu ifade edilmiştir.

Dairevi şehre, Ebû Ca’fer el-Mansûr’a nispetle “Mansûr şehri” (*Medînetü’l-Mansûr*), mimari şekline nispetle “dairevi şehir” (*el-medînetü’l-müdevvere*) adları verilmiştir. Kuruluşundan kısa bir süre sonra Dicle nehrinin doğu ve batı kıyılarında hızlı bir şekilde yayılan şehirde, *Medînetülmansûr* ve Kerh gibi ilk yerleşim birimleri küçük semtler haline gelmiştir. Bu farklılığın izlerini kaynaklarda da sürmek mümkündür. IV. (X.) yüzyıla kadar *Medînetüsselâm* adı Bağdat’ın genelini ifade ederken, bundan sonra *Medînetüsselâm* ile Bağdat’ın genelinden ziyade batı yakasında Mansûr’un kurduğu ilk yerleşim birimi kastedilmiştir.

Bağdat kelimesinin Arapça kökenli olmadığı hususunda neredeyse ittifak vardır.⁸⁷ Bağdat adının etimolojisi hakkındaki rivayetler en etraflı biçimde, Hatîb el-Bağdâdî’nin *Târîhu Bağdâd* adlı eserinin, “Bağdat Adının Arapça’ya Girmesi Bahsi” başlığı altında ele alınmıştır.⁸⁸ Söz konusu bölümde bir araya getirilen rivayetlerde, Bağdat kelimesinin Farsça kökenli olduğu vurgusu ağır basmaktadır. Şehrin günümüze kadar varlığını muhafaza eden adının “Bağdâd, Bağdâz, Bağdân, Mağdâd, Mağdâz” ve “Mağdân” gibi farklı imlalarının bulunduğu kaydedilmiştir.⁸⁹ Bağdat kelimesinin anlamı ve kökeni hakkındaki rivayetler şöyle özetlenebilir:

85 Bir hacim ölçüsü birimi olan kafizin bir türüne *Medînetüsselâm* kafizi denilmesi buna bir örnektir (bk. İbnü’l-Fakîh, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 278-79).

86 “Mûsâ b. Abdülhamîd şöyle dedi: Bir gün Abdülazîz b. Ebû Duâd’ın yanında oturdum; ona bir adam gelerek, ‘Nerelisin?’ diye sordu. O da ‘Bağdatlıyım’ dedi. Bunun üzerine adam ona, ‘Bağdat deme, çünkü bağ ‘put’, dâd ise ‘hediye’ demektir. Bunun yerine *Medînetüsselâm* de!’ dedi” (İbnü’l-Fakîh, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 278).

87 Basralı dilciler Bağdat kelimesinin Farsça kökenli olup sonradan Arapça’ya girdiğini, Arapça’da ‘dal’ harfinden sonra ‘zel’in geldiği başka bir kelimenin bulunmadığını öne sürerek bu kelimenin Arapça kökenli olmadığını ispat etmişlerdir (bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, I, 460).

88 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 80-84.

89 معداد، مغداد، مغداد، بغداد، بغداد، Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, I, 460.

- a) Bağdat, “tanrı verdi, tanrı armağanı” anlama gelmektedir. Rivayete göre Bağdat adının, “put” anlamına gelen *Bağ* kelimesi ile Farsça’da “*verdi, ihsan, armağan*” anlamlarına gelen *dâd* mâzi fiilinin birleşiminden meydana geldiği belirtilmiştir. Bir başka rivayete göre, Sâsânî hükümdarlarından biri dairevi şehrin kurulacağı bölgeyi azatlı bir kölesine hediye edilmiştir. Hükümdar tarafından kendisine hediye edilen arsanın doğduğu memlekette tapındığı *Bağ* adındaki putun armağanı olduğuna inanan köle, araziye “Bağ’ın hediyesi, tanrının armağanı” anlamına gelen Bağdat adını vermiştir.⁹⁰
- b) Bağdat adının, Serât nehrinin yakınında bulunan bir manastırın bahçesinden geldiği de rivayet edilmiştir. Farsça’da bahçeye bağ denildiğinden, Bağdat’ın adının buradan geldiği belirtilmiştir.⁹¹
- c) Bağdat adının Çin hükümdarlarından birine nispet edildiği de rivayetler arasındadır. Buna göre Çinli tüccarlar, şehir henüz kurulmadan önce Bağdat’ın inşa edileceği bölgede yıllık olarak düzenlenen panayırdan bol kazanç elde ederek ülkelerine dönmüşler. Kazandıkları kârı *Bağ* adını verdikleri hükümdarları sayesinde kazandıkları için alışveriş yaptıkları pazara kendi hükümdarlarının adını vermişler.⁹²
- d) Bağdat kelimesinin “Dâdeveyh’in bağı” anlamına geldiğini ifade eden bir başka rivayete göre, Farsça’da “bahçe” anlamına gelen bağ kelimesi ile bahçenin sahibi Dâd veya Dâdeveyh’in bir araya gelmesiyle Bağ-ı Dâd/Dâdeveyh terkiibinden meydana gelmiştir.⁹³
- e) Bağdat kelimesinin “Tanrı tarafından kuruldu” anlamına geldiği de rivayetler arasındadır.⁹⁴
- f) Bağdat adının ayrıca, Ârâmîce’deki “koyun ağılı” mânasına gelen kelimeden türediği iddia edilmiştir.

Bağdat’a “Medînetü’sselâm,⁹⁵ ez-Zevrâ, er-Ravha” ve “medînetü’l-Mansûr” gibi başka adlar da verilmiştir. Bağdat adında olduğu gibi bu adların kökeni

90 İbnü’l-Fakih, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 278; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 80.

91 Mes’ûdî, *et-Tenbih*, s. 312.

92 İbnü’l-Fakih, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 278; Yiğit, “Bağdat’ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 52.

93 Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, I, 460; Le Strange, *Baghdad*, s. 10.

94 Le Strange, *Baghdad*, s. 11.

95 Medînetü’sselâm adı Abbâsî paralarında ilk defa 146 senesinde geçmeye başlamıştı. Halife Ebû Ca’fer el-Mansûr’un darphaneyi dairevi Mansûr şehrine nakletmesinden sonra kesilen paraların üzerinde “Duribe fi/bi medîneti’s-selâm” ibaresi yer almaya başlamıştı. Oldukça eski ve nadir olan bu sikkelerden bir tanesi Berlin Müzesi’nde bulunmaktadır. Medînetü’sselâm adı yine aynı dönemde Bağdat’ta kesilen bakır bir para üzerinde de geçmektedir. Altın sikkeler üzerinde Medînetü’sselâm ibaresinin ilk defa Halife Me’mûn zamanında geçtiği tespit edilmiştir.

hakkındaki rivayetlerde çelişkiler bulunmaktadır. Medînetüsselâm adının, Dicle'ye "selâm vadisi" (وادي السلام) ya da "selâm nehri" (نهر السلام) denilmesinden ileri geldiği ifade edilmiştir.⁹⁶ Anonim bir rivayete göre ise "selâm" sıfatının Allah'ın doksan dokuz isminden (esmâ-yi hüsnâ) olan "es-selâm" sıfatından mülhem olduğu ve Medînetüsselâm terkinin "Allah'ın şehri" (Medînetullah) anlamına geldiği belirtilmiştir.⁹⁷ Bir başka rivayete göre "selâm" adının Kur'an-ı Kerim'de geçen ve "cennet" anlamına gelen *dârü's-selâmdan*⁹⁸ geldiği ifade edilmiştir.

Bağdat'ın adları arasında yer alan "ez-Zevrâ" adının özel olarak şehrin batı yakasını temsil ettiği belirtilmiştir. Buna karşılık olarak doğu yakasına ise "sığlaşan, yayılan" anlamına gelen "er-Ravha" adı verilmiştir.⁹⁹ Zevrâ adının ayrıca, Mansûr'un yaptırdığı dairevi şehre mahsus olduğu, sur dışında kalan şehrin tamamı için kullanılmadığı belirtilmiştir.¹⁰⁰ Dairevi şehrin çevresini saran dış surun üzerindeki kapıların giriş istikametleri, şehrin merkezine uzanan cadde ile farklı açılarda bulunuyordu.¹⁰¹ Şehre girmek isteyen bir kişi 90 derecelik bir açı oluşturan kapıya girdikten sonra yönünü şehrin merkezine dönmüş oluyordu. Zevrâ adının, şehrin kapılarında uygulanan *müzevver* giriş tekniğinden kaynaklandığı ifade edilmiştir.¹⁰² "Eğri/münharif" anlamına gelen *Zevrâ* adının, şehrin merkezinde bulunan Mansûr Camii'nin¹⁰³ kiblesinin eğri olmasından kaynaklandığı da rivayetler arasındadır.¹⁰⁴ Baş-

96 İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 278; Hatib el-Bağdâdi, *Târihu Bağdâd*, I, 80; Cevâd - Süse, *Delil*, s. 45.

97 İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 278.

98 "Rableri katında selam yurdu (*dârü's-selâm/cennet*) onlarıdır. Allah, yapmakta oldukları şeylerden dolayı onların dostudur" (bk. el-En'âm 6/127).

99 Mes'ûdi, *et-Tenbih*, s. 312.

100 İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 278.

101 Dairevi şehrin kapıları bahsinde uzun bir biçimde ele alınacağı üzere, şehrin dış suru üzerindeki girişlerin her birinde aynı özellikte olan kapılar bulunuyordu. "Âzec" mimari terimiyle ifade edilen tonoz örtülü bir dehliz/koridor ihtiva eden bu kapılar özel bir teknikte inşa edilmişlerdi. Bir kişi birinci Horasan Kapısı'ndan girdiğinde, sur kapısının içinde bulunan eni 20, uzunluğu 30 zirâ olan dehlizde sol tarafa doğru dönerek dehlizin sonundaki avluya çıkardı. Dairevi şehir hakkındaki tarihi kayıtları inceleyen Creswell, birinci kapıların içindeki dehlizde sola dönüşü içeren "müzevver giriş" in ilk örneğine antik dönem Mısır'ından kalma *Şûnetü'z-Zebib*'deki hisarda rastlandığını not etmiştir. Ancak Creswell söz konusu örneğin dışında, II. (VIII.) yüzyıla kadar ne Kuzey Afrika'da ne de Suriye'de bu mimari tekniğin izine rastladığını belirtmiştir (bk. Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, s. 178).

102 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 156.

103 Mustafa Cevâd ve Ahmed Süse herhangi bir kaynak göstermeden, bu rivayette kiblesi eğri olan caminin Rusâfe Camii olduğunu ifade etmiştir (bk. Cevâd - Süse, *Delil*, s. 46).

104 Mes'ûdi, *et-Tenbih*, s. 312.

ka bir rivayete göre ise Dicle'nin dairevi şehre yakın mevkide kavis yapmasından dolayı bu ad verilmiştir.¹⁰⁵ Kaynaklarda ayrıca “medînetü Ebî Ca'fer, medînetü'l-Mansûr, Mansûriyye” ya da sadece “Medine” isimlerinin kullanıldığı görülmektedir.

Dairevi Planın Kökeni

Sâsânî İmparatorluğu'nun başşehri Medâine oldukça yakın bir mevkide kurulan Bağdat'ın¹⁰⁶ birçok araştırmaya konu olmasında dairevi şehrin mimari özelliklerinin de önemli payı bulunmaktadır. Hammâd et-Türkî'den nakledilen bir rivayette, Bağdat'ın dairevi planına bazı sembolik anlamlar yüklendiği belirtilmekle birlikte, Halife Mansûr'un bu planı tercih etmekle, toplumun çeşitli tabakalarına eşit mesafede olma amacı güttüğü vurgulanmıştır.¹⁰⁷ Dairevi planın diğer planlardan üstün yanlarına işaret edilen bu rivayette, kare planlı bir şehrin sakinlerinin, şehrin merkezinde bulunan hükümdara eşit mesafede olamayacağı, dairesel planda ise şehrin merkezinde oturan yöneticinin, toplumun bütün kesimlerine eşit mesafede olacağı ifade edilmesi, halifenin ve müsteşarlarının alternatif şehir planlarını değerlendirdiklerini göstermektedir. Dönemin siyasi ve sosyal şartları düşünüldüğünde, mimariye yansıtılan bu durumun büyük bir söylem ve anlayış farklılığının neticesi olduğu anlaşılmaktadır. Siyaset-toplum ilişkisini toplumun çeşitli kesimlerine eşit mesafede bulunma söylemine göre yeniden dizayn eden Ebû Ca'fer el-Mansûr, bu siyasi söylemi/iddiayı, dairevi planlı yeni bir başşehir kurmak suretiyle mimariye yansıtmıştır.¹⁰⁸

Bağdat, İslam fetihlerini sevk ve idare etmek amacıyla kurulan ve “Düverül-hicre” adı verilen Kûfe, Basra, Fustat ve Kayrevan gibi garnizon şehirlerinden düşünce ve amaç bakımından ayrılmaktadır. O, bir yandan Arap Emevî iktidarına karşı kazanılan zaferi, diğer yandan da bu zaferde büyük katkısı olan mevalinin devlet idaresinde Araplar'a tekaddümünü temsil etmekteydi. Bu yönüyle Abbâsî resmî anlayışının mimariye yansıyan yüzünü temsil eden Bağdat'ın dairevi planına gerek klasik kaynaklarda gerekse modern araştırmalarda yapılan aşırı vurgu, Bağdat tarihi hakkında bilgi veren bazı kaynaklarda, dairesel planlı şehir mimarisinin daha önce hiç

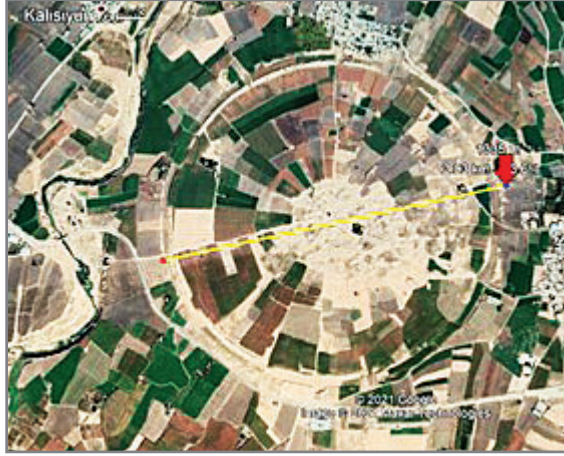
105 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 388; Le Strange, *Baghdad*, s. 11.

106 Bağdat ile Sâsânîler'in başşehri Tîsfûn'daki Tâk-ı Kisrânın günümüze ulaşan harabelerinin bulunduğu nokta arasındaki kuş uçuşu mesafe yaklaşık olarak 35 kilometredir.

107 İslam devlet felsefesinde Bağdat'ın kuruluşundan sonra dairenin önem kazandığı söylenebilir (İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 286).

108 Azzawî, “Symbolism in the Planning of the Round City of al-Mansûr”, s. 78-79.

uygulanmadığı, bu özellikteki ilk şehrin Bağdat olduğu iddialarını dile getirmelerine sebep olmuştur.¹⁰⁹ Ancak Sâsânîler'in dairevi planlı şehirler kurdukları hakkındaki kayıtlar, XIX ve XX. yüzyıllarda Mezopotamya'da yapılan arkeoloji kazılar, Bağdat'ın kuruluşundan önce dairevi planda inşa edilmiş birçok şehir bulunduğunu ortaya koyduğundan, Bağdat'ın dairevi planda kurulmuş ilk şehir olduğu iddiasını kabul etmek mümkün görünmemektedir.¹¹⁰ İbnü'l-Fakîh'in tarihî Gür ve Dârâbcird şehirlerinin dairevi planda inşa edilmiş olduğunu ifade etmesi, söz konusu iddianın klasik kaynaklar tarafından da kabul edilmediğini göstermektedir.¹¹¹ İbnü'l-Fakîh'in bu kaydı, Bağdat'ın dairevi planda inşa edilen ilk şehir olduğu iddiası hakkında büyük bir soru işareti oluşturduğu gibi, dairevi şehir mimarisinin kullanıldığı daha erken tarihli şehirlerin Bağdat mimarisine kaynaklık etmiş olabileceği düşüncesine de kapı aralamaktadır.

İran'ın Fars eyaleti, Fîrûzâbâd şehrinde bulunan tarihî Gür şehrinin günümüzdeki görünümü

Diğer taraftan, Abbâsî merkezî idaresinin hüküm sürdüğü Kuzey, Orta ve Güney Mezopotamya'da yapılan arkeolojik kazılar dairevi planda kurulan ilk şehrin Bağdat olmadığına dair birçok kanıt sunmaktadır. Mesela Gaziantep'in İslahiye ilçesine 10 km. uzaklıkta bulunan ve milattan önce

109 "Onun dışında dünyanın başka hiçbir yerinde dairevi bir şehir bilinmemektedir" (bk. Ya'kübî, *el-Büldân*, s. 25; لا يعرف في أي قطر الدنيا كلها مدينة مدورة سواها (bk. Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 88; Lassner, *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages*, s. 46, 232).

110 Ya'kübî, *el-Büldân*, 25; Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 88; Allawi, "Some Evolutionary and Cosmological Aspects to Early Islamic Town Planning", s. 64.

111 İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 406.

725 yılına tarihlenen Geç Hitit dönemi başşehirlerinden Sam'al (Zincirli) Kale, dairevi plandaki çift surlarıyla Bağdat'ın planının oldukça erken tarihli bir örneği sayılabilir.¹¹² Yine Austen Henry Layard tarafından Asurlular'ın başşehri Ninevâda (Ninova) yapılan kazılarda ortaya çıkarılan, kuzeyden güneye, doğudan batıya birbirini kesen caddeleri olan dairevi planlı şehir, Bağdat'ın kurulduğu bölgedeki dairevi şehir mimari geleneğinin oldukça eski olduğunu göstermektedir.

Bağdat'ın dairevi planda inşa edilmiş ilk şehir olduğu iddiasını ele alan Creswell, İslam'dan önce inşa edilmiş bu özellikteki on iki şehrin listesini verir.¹¹³ Creswell, eski İran hükümdarlarından Erdeşir b. Bâbek'in kurduğu Gür şehrinin (Fîrûzâbâd), dairevi planı, dört cihete açılan kapıları, suru, hendeği ve merkezinde bulunan ateşkedesiyle Bağdat'ın ilk yapılarıyla büyük benzerlikler taşıdığını vurgulamıştır. Bu sebeple Bağdat'ı, antik Mezopotamya uygarlıklarının yaygın biçimde tatbik ettikleri dairevi şehir mimarisinin İslamî dönemdeki ilk örneği olarak kabul etmek mümkündür.

Dairevi Şehrin Yapıları ve Mimari Özellikleri

Hendek

Dairevi şehir surlarını çevreleyen en dış halkayı hendek oluşturuyordu. Hendeğin mimari özelliklerine ve ölçülerine dair herhangi bir ayrıntıya yer vermeyen Ya'kübî, Taberî ve Hatîb el-Bağdâdî'nin aksine İbnü'l-Fakîh bu hususta bir istisna teşkil etmektedir. İbnü'l-Fakîh şehir planının sahaya tatbik edildiği sırada, aralarında 40 zirâ (20,8 cm.) mesafe bulunan iki çemberin çizildiğini ve bu iki çember arasında kalan kısmın hendek olarak belirlendiğini belirtmiştir.¹¹⁴

Dairevi şehrin etrafını kuşatan hendekle ilgili kayıtlara geçen bir diğer bilgi, hendeğin Kerhâyâ Kanalı'ndan çekilen bir yer altı kanalından alınan suyla doldurulduğudur.¹¹⁵ Fırat nehrinden ayrılan İsa nehrinin kollarından olan ve Kerh mahallesindeki bütün kanalların suyunu sağlayan Kerhâyâ Kanalı dairevi şehrin hendeğinin suyunun da kaynağı konumundaydı.¹¹⁶ Hendek hakkında kayıtlara geçen bir diğer bilgi dış hattının büyük cadde ile çevrelendiğidir.

112 Schirmer, *Hitit Mimarlığı*, s. 27-28.

113 Creswell, *A Short Account of Islamic Architecture*, s. 170-73.

114 İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 286.

115 Ya'kübî, *el-Büldân*, s. 26.

116 Ya'kübî, *el-Büldân*, s. 26; Sührâb, *Kitâbü Acâibi'l-ekâlîmîs-seb'a*, s. 24-25.

Surlar

Surlarla ilgili rivayetlerde görülen problem, verilen bilginin hangi sura ait olduğudur. Taban, gövde ve uç genişlikleri, yükseklikler ve uzunluklar gibi bilgilerin bir kısmının hangi sura ait olduğunu tespit etmek oldukça zordur.

Mansûr şehrine daire şeklini veren surlar biri diğerini çevreleyen çift duvar sisteminden meydana geldiğinden, surların özelliklerini şehrin diğer yapılarının anlaşılmasında önemli hale getirmektedir. Rivayetlerde görülen çelişkilerden birinin sur halkalarının genel yapısıyla ilgili olduğu görülür. Surların dairevi şekli üzerinde herhangi bir ihtilaf bulunmamakla birlikte, dairenin kusursuz bir daire mi, yoksa yanlardan basık oval bir şekilde mi olduğu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Hatîb el-Bağdâdî, Mimar Rebâh ve Muhammed b. Halef'ten nakledilen çelişkili rivayetleri birlikte kaydetmiştir. Rebâh rivayetine göre, dairevi şehrin ana suru kusursuz bir daire formundaydı ve bu surun oluşturduğu dairenin çapı bütün yönlerden 2,200 zirâ ölçüsündeydi. Muhammed b. Halef rivayetine göre ise dairevi şehir, Şam Kapısı ile Basra Kapısı taraflarından hafif basık oval bir şekle sahipti.¹¹⁷ Muhammed b. Halef, dairevi şehrin kusursuz bir daireden oluşmadığını ispatlamak için, Basra Kapısı ile Kûfe Kapısı arasındaki burç sayısının diğer kapılar arasındaki burçlardan fazla olduğunu kaydettikten sonra, Horasan Kapısı ile Kûfe Kapısı arasındaki mesafenin 800 zirâ, Şam Kapısı ile Basra Kapısı arasındaki mesafenin ise 600 zirâ olduğu bilgisine yer vermektedir. Yine bu rivayete göre, kapılar arasında yirmi sekizer burç bulunurken, Basra ve Kûfe kapıları arasında yirmi dokuz adet burç bulunmaktaydı.¹¹⁸ Herhangi bir ölçü ihtiva etmemesinin yanı sıra dairevi şehri övmeyi amaçlayan, ancak bununla birlikte şehrin dairevi formunun kusursuzluğunu vurgulayan bir başka rivayetin Câhiz'den alıntılandığı görülmektedir. Hatîb el-Bağdâdî'nin kaydettiği bu rivayette Câhiz, Bilâdüşşam, Anadolu ve diğer beldeleri gezdiğini, büyük, sağlam ve müstahkem şehirler gördüğünü, ancak Ebû Ca'fer el-Mansûr'un kurduğu şehirden daha yükseğini, ondan daha kusursuz yuvarlıkta olanını, daha asilini, kapıları ve sur boşluğu daha geniş olanını asla görmediğini belirtir. Ardından "Sanki bir kalıba dökülüp de kalıptan çıkarılmış" gibi ifadelerine yer verir.¹¹⁹

117 İbnü'l-Fakih'in de naklettiği bu rivayete göre dairevi şehir basık bir daire formundadır. Zira Horasan Kapısı'ndan Kûfe Kapısı'na 800 zirâ, Şam Kapısı'ndan Basra Kapısı'na ise 600 zirâ mesafe vardı (bk. İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 286; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 92-93).

118 Bu rivayete göre, Horasan Kapısı'ndan Kûfe Kapısı'na 800 zirâ, Şam Kapısı'ndan Basra Kapısı'na 600 zirâ mesafe bulunuyordu (bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 93).

119 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 96.

Hatîb el-Bağdâdî'nin Vekî'den naklettiği rivayette ise, dairevi şehrin kursuz bir daireden meydana geldiği, büyük surun (*sûrû'l-medîne*) çapına dair verdiği ölçüden anlaşılmaktadır.¹²⁰ Bu rivayetlere ek olarak, Halife Mu'tazîd-Billâh 279-289 (892-902) yıllarında yapılan bir ölçümde dairevi şehrin çapının yaklaşık 2 mil olduğu tespit edilmiştir.¹²¹

İçte kalan surun dıştakine göre daha büyük ve yüksek inşa edildiği bilgisi, surlarla ilgili rivayetlerde açık bir biçimde ifade edilmiştir.¹²² İçte kalan suru dıştakinden ayırt etmek için, "büyük sur, şehir suru" veya "iç sur"¹²³ adlarının verildiği görülmektedir. Şehrin etrafını çevreleyen iki sur arasında 60 zirâ (31,2 m.) genişliğinde bir sur boşluğu (*fasîl, intervallum*) bulunmaktaydı.¹²⁴ İki sur arasında yer alan bu boşluğa şehrin merkezine uzanan caddelere açılan kapılardan girilmekteydi ve burası iskâna kapalı bir alandı. Kaynaklar iki sur arasında kalan bu alanın hangi amaçla kullanıldığına işaret etmemekle birlikte, yerleşime açık olmaması sebebiyle askeri amaçlar için kullanılmış olabileceği anlaşılmaktadır.

Birinci Sur

149 (766) yılında tamamlandığı kaydedilen dış sur, başından sonuna kadar İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin nezaretinde inşa edilmiştir.¹²⁵ Öncelikle, birinci halkayı teşkil eden bu surdan söz edilirken, sur kelimesinden çok duvar anlamına gelen "hâit" kelimesinin tercih edilmiş olması dikkat çekmektedir. İbnü'l-Fakîh'in bu suru tarif ederken "hâit, Ya'kübî'nin "müsennât" ve "hâitü'l-fasîl", Hatîb el-Bağdâdî'nin ise "sûrû'l-fasîl" ifadelerini kullandığı görülmektedir. Ya'kübî birinci surun ölçüleriyle ilgili herhangi bir bilgi vermezken, İbnü'l-Fakîh sur yüksekliğini belirtmeden, taban genişliğini 18 zirâ,

120 Bu rivayete göre dairenin çapının, Horasan Kapısı'ndan Kûfe Kapısı'na ve Basra Kapısı'ndan Şam Kapısı'na 2,200 zirâ (yaklaşık 1.016,4 m.) olduğu kaydedilmiştir (bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 94).

121 Halife Mu'tazîd-Billâh'ın kölesi lakabıyla meşhur olan Bedr'den nakledilen bir rivayette, Mu'tazîd-Billâh'ın Bedr'e, "Ebû Ca'fer'in şehrinin ölçüleri ne kadardır bakınız?" şeklinde emir verdiği ve bu emir üzerine Bedr tarafından yapılan ölçümde şehrin yaklaşık 1x1 mil (*fe izâ hiye mileyn mükesser fi mileyn*) ebatlarında olduğunun tespit edildiği bilgisine yer verilmiştir (bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 90).

122 Taberî, *Târîh*, VII, 651; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 286.

123 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 94.

124 Diğer yapıların ölçülerinde olduğu gibi Ya'kübî iki sur arası genişliği de 100 kara zirâ olarak kaydetmiştir (bk. Ya'kübî, *el-Büldân*, s. 26). Ya'kübî iki sur arasındaki boşluğu 100 kara zirâ olarak vermektedir. İbnü'l-Fakîh ise surlar arasında 40 zirâ (24,64 m) boşluk olduğunu kaydetmiştir (bk. İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 286).

125 İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 284; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 94.

tepe genişliğini 8 zirâ olarak kaydetmektedir. Bu kayda göre, surun 8 zirâ genişliğinde olan tepesinin 5 zirâlık kısmı insanların sur üzerinde yürümesi için yol, geriye kalan 1 zirâ ise surun hendeğe çıkıntı yapan balkonları (eş-şürufât) şeklinde düzenlenmiştir.¹²⁶ İbnü'l-Fakih, surun 8 zirâ olan tepe genişliğinden geriye kalan 2 zirâ hakkında herhangi bir bilgi vermese de, bunların surun üzerindeki yolun iki yanındaki yükseltilerin kapladıkları alana karşılık geldiği anlaşılabilir.

Ya'kübî'nin kayıtlarında pişmiş tuğla ile örülmüş, suya dayanıklı kil ve kireç taşı karışımı harçla (es-sârûc) sıvanmış, gayet sağlam ve yüksek bir bent (müsennât) şeklinde söz edilen duvarın birinci sur olduğu anlaşılmakta olup Ya'kübî'nin bu sur için bent anlamına gelen müsennât kelimesini kullanması dikkat çekicidir.¹²⁷ Ebû Ca'fer el-Mansûr'un önce hendek kazılmasını, ardından binaların inşa edilmesi ve temellerin sağlamlaştırılmasını istediğini belirten Taberî, "rivayet edilir ki..." şeklinde giriş yaptığı bu kayıta surun taban genişliğinin 50 zirâ, tepe genişliğinin 20 zirâ ölçüsünde olmasının halife tarafından emredildiğini bildirir. Yine inşaatta kereste yerine kamış desteleri kullanılmasının halifenin emriyle kararlaştırıldığını, birinci sur bir insan boyu yüksekliğe ulaştığında Muhammed en-Nefsüzzekiyye isyanının patlak verdiğini belirtir.¹²⁸ Ancak Taberî ve onu takip eden Miskeveyh ve İbnü'l-Cevzî gibi tarihçilerin kayıtlarında taban genişliği 50, tepe genişliği 20 zirâ şeklindeki sur ölçülerinin birinci sura ait olması tutarlı görünmemektedir.¹²⁹ Bu ölçüler ikinci sur için dahi oldukça abartılıdır.

İkinci Sur

Hatib el-Bağdâdî, dairevi şehrin surlarının mühendislerden olan Mimar Rebâh'tan şehrin surları hakkındaki şu rivayeti nakletmektedir:

Şehrin kapılarının birinden diğerine 1 mil mesafe vardır. Surdaki her bir sırada (es-sâf) 162.000 "Ca'ferî kerpiç" (el-lebinü'l-Ca'ferî)¹³⁰ vardır. Surun üçte birlik kısmını tamamlayınca kerpiç sayısını bir miktar azalttık, böylece her bir sırada 150.000 kerpiç kullandık. Surun üçte ikilik kısmını tamamladığımızda kerpiç sayısını bir miktar daha azalttık, böylece surun tepesine kadar her bir sırada 140.000 kerpiç kullanmış olduk.¹³¹

126 İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 286.

127 Ya'kübî, *el-Büldân*, s. 26.

128 Taberî, *Târîh*, VII, 619.

129 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 414; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 76.

130 Bağdat'ın inşasına özel olarak üretilmiş, Ebû Ca'fer el-Mansûr'a nispet edilen bir kerpiç türüdür.

131 Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 92; İbnü'l-Fuvatî, *Menâkıbü Bağdâd*, s. 30.

Hatîb el-Bağdâdî, Vekî'den naklettiği rivayette ise büyük surun çapının 2200 zirâ (1.144 m.), yüksekliğinin 35 zirâ (18,2 m.), burçlarla birlikte surun toplam yüksekliğinin 40 zirâ (10,8 m.) olduğunu belirtmiştir.¹³² Ayrıca surun taban genişliğinin yaklaşık olarak 20 zirâ (10,4 m.) olduğunu kaydetmiştir.¹³³ Sarre-Herzfeld ve Creswell tarafından sur ölçüleri hakkında temel referans kabul edilen Rebâh rivayetinde ise, surun taban kısmında bir kapıdan diğerine uzanan her bir sırada 162.000 kerpiç kullanıldığı belirtilmiştir. Aynı rivayetin baş kısmında iki kapısı arası mesafe 1 mil (4000 zirâ) olarak kaydedilmiştir. Bu bilgilerden yola çıkan Sarre-Herzfeld sur tabanının 10 zirâ veya 10 kerpiç kalınlığında olması gerektiği sonucuna ulaşmış, 162.000 kerpiçten 2000 tanesinin burçlar için kullanılmış olabileceğini ileri sürmüştür. Rivayetten çıkan sonuca göre, surun 1/3'lük taban kısmının kalınlığının 10 zirâ (5,2 m.) olduğu tahmin edilmektedir. Surun üçte birlik taban kısmı tamamlandığında, kullanılan kerpicingin bir miktar azaltıldığı ve surun orta kısmını oluşturan üçte ikilik bölümün tabana göre bir miktar inceltildiği kaydedilmiştir. Tabanda kullanılan kerpiçlerden 2000 kerpicingin kuleler için kullanılmış olması varsayımından hareketle, üçte ikilik kısımda da aynı miktarda kerpicingin kuleler için kullanılması gerektiği belirtilmiştir. Surun üçte ikilik kısmının her bir sırasında toplam 150.000 kerpiç kullanıldığı rivayette belirtilmiş olduğundan, kuleler haricinde her sırada toplam 148.000 kerpiç kullanıldığı sonucuna ulaşılır. Surun orta bölümünün kalınlığının ise 9¼ olduğu tahmin edilmektedir. Rivayette surun geriye kalan tepe kısmının her bir sırasında 140.000 kerpiç kullanıldığı belirtilmiş olduğundan, kuleler için 2000 kerpiç ve ayrıca bir o kadarının mazgallara ayrıldığı düşünüldüğünde, surun en ince kısmı olan üst bölümünün her bir sırasında toplam 36.000 kerpiç kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır.¹³⁴ Bundan hareketle surun tepe kısmının kalınlığının 8½ olması gerektiği varsayılmıştır. Rivayetin başında yer alan, sur üzerindeki iki kapı arası mesafenin 1 mil (4000 zirâ) olduğu bilgisinden hareketle, söz konusu sur çemberinin toplam uzunluğunun 16.000 zirâ, çapının ise 5,093 zira (2,648 m.) olduğu sonucuna ulaşılır.¹³⁵ Surun dış yüzeyinin yarım daire şeklindeki burçlarla desteklenmiş olduğu ve burçların tepe noktalarında 5 zirâ yüksekliğinde sur balkonlarının bulunduğu belirtilmiştir.¹³⁶

132 Burçların surdan 5 zirâ (2,6 m.) daha yüksek olduğu ve dolayısıyla surun toplam yüksekliğinin 40 zirâ olduğu kaydedilmiştir.

133 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 94.

134 Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, s. 163-64.

135 Creswell, 1 zirâ 51,8 cm. olarak kabul ettiğinden sur çemberinin çapını 2,638 m. olarak hesaplamıştır.

136 Le Strange, *Baghdad*, s. 23.

Ya'kübî'nin kaydına göre ana surun taban genişliği 90 zirâ (kara zirâ), tepe genişliği ise 25 zirâdır.¹³⁷ Yine onun kaydına göre sur yüksekliği mazgallarla (şürufât) birlikte 60 zirâa ulaşmaktadır.¹³⁸ Hatîb'in kaydına göre ise surun yüksekliği 35 zirâ, tepe kısmında bulunan 5 zirâ yüksekliğindeki mazgallı siperlerle (şürufât) birlikte toplam yükseklik 40 zirâ (20.8 m.) idi.¹³⁹ Basra ile Kûfe Kapısı arasında 29 burç, diğer kapıların arasında 28 tane olmak üzere sur üzerinde toplam 113 burç bulunmaktaydı.¹⁴⁰

Kapılar

Dairevi şehrin kapıları bahsinde en dikkat çekici nokta, birinci sur üzerindeki sur kapısında mimari bir özellik olan “müzevver/münharif” giriş özelliğinin uygulanmış olmasıdır.¹⁴¹ Bu özellik sadece birinci sur kapılarına mahsus olup, ikinci sur kapılarında böyle bir durum söz konusu değildi. Sur kapılarıyla ilgili bir diğer önemli nokta, her kapının biri dışa diğeri içe bakan çift kapılı bir galeri olarak düzenlenmiş olmasıydı ve bu durum birinci ve ikinci sur üzerindeki bütün kapıların ortak özelliğiydi.

Kapılar, dehlizler, avlular ve sur boşlukları hakkında günümüze ulaşmış en ayrıntılı bilgi Hatîb el-Bağdâdî'nin Vekî'den aktardığı rivayettir. Vekî rivayetine göre, dairevi şehre gitmek isteyen bir kişi hendek üzerindeki köprüden geçerek birinci kapıdan girer. Birinci sur kapısının içinde yaklaşık olarak “ters L” şeklindeki dehlizde sola doğru dönerek yönünü şehir merkezine çevirmiş olurdu. Zevrâ adının kaynağı olduğu ifade edilen müzevver giriş tekniği, birinci sur kapılarının içinde yer alan ters “L” şeklindeki dehlizde uygulanmıştı. 20 zirâ (10,4 m.) genişliğinde, 30 zirâ (15,5 m.) uzunluğundaki bu dehlizin¹⁴² sonundaki kapıdan, genişliği 40, uzunluğu 60 zirâ

137 Kara zirâ, (*zirâu's-sevdâ*) 50,692 cm. olarak tespit edilmiştir (bk. Erkal, “Arşın”, s. 411; W. Hinz, 54,04 cm. olarak kaydetmiştir [bk. “Dhirâ”, s. 232]).

138 İbnü'l-Fakîh'in verdiği ölçüler bundan tamamen farklıdır. Onun kaydına göre, ana surun taban genişliği 18 zirâ, tepesi ise 8 zirâdır ve surun tepesinde hendeğe bakan yarım daire şeklindeki şerefelerden kalan 5 zirâlık alan yürüme için ayrılmıştır (bk. İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 286). Benzer şekilde *Târihu Bağdâd* müellifi de büyük surun taban genişliğini 20 zirâ olarak kaydetmektedir (bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, I, 94).

139 Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, I, 94.

140 Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, I, 92; Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, s. 166.

141 Ters “L” şeklinde düzenlenmiş bir girişten ibaret olan bu mimari tekniğin müslümanlar tarafından kurulan şehirlerde ilk defa Bağdat'ta uygulandığı belirtilmiştir (bk. Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, s. 174).

142 Ya'kübî şehrin dört kapısında büyük dehlizler bulunduğunu ve her bir dehlizin çevresinin 40 zirâ olduğunu belirtmiştir (bk. Ya'kübî, *el-Büldân*, s. 26).

olan dikdörtgen plana sahip zemini taş döşeli avluya (er-rahbe) çıkılmaktaydı. Şehrin merkezine doğru uzanan dikdörtgen formdaki avlunun diğer ucunda şehir suru adı verilen büyük surun kapısı yer alırken, avlunun yan duvarlarında sur boşluğuna açılan birer kapı bulunmaktaydı. Avlunun sonuna ulaşan kişi, ancak bir grup insan tarafından açılabilen demir kapıdan, genişliği 12, uzunluğu 20 zirâ olan büyük surun kapısındaki dehlize girerdi. Büyük sur kapısının dehlizinin sonundaki ikinci kapıdan, büyük surun iç boşluğunun devamı olan 20x20 zirâ ölçülerindeki kare planlı ikinci avluya çıkılmaktaydı. Bu avlunun yan duvarlarında da 25 zirâ enindeki sur boşluğuna açılan kapılar bulunmaktaydı. Büyük surun iç kısmında kalan bu boşluk aynı zamanda sokakların kapılarının açıldığı boşluktu. Avlunun diğer ucu, çatısı pişmiş tuğla ve kireç taşı ile örülmüş “büyük taklar”a (et-tâkâtü'l-kübrâ) bitişmekteydi. Giriş kapısındaki birinci kemerin haricinde elli üç kemerden meydana gelen 200 zirâ uzunluğundaki büyük takların çatısında, iç mekânı aydınlatmaya yarayan, fakat aynı zamanda yağmur sularının yapı içine girmesini engelleyen Roma tarzı pencereler (kivâ rûmiyye) kullanılmıştı. Genişliği 15 zirâ olarak kaydedilen kemerli ve üstü kapalı yapının içindeki kemerlerin arasında kalan hücrelerde, kölelerin (gilmân) ve murâbitanın oturdukları kaydedilmiştir.¹⁴³ Büyük takların sonunda yine 20x20 zirâ ebatlarında kare planlı bir avlu daha bulunuyordu. Diğer avlularda olduğu gibi yan duvarlarında sur boşluklarına açılan kapıları olan bu avlu, sokak kapılarının açıldığı üçüncü sur boşluğunun oluşturduğu kadrânın bir parçasıydı. Avlunun diğer ucu küçük taklara bitişiyordu. İbnü'l-Fakîh, küçük takların giriş ve çıkışındakiler haricinde toplam altı kemerden meydana geldiğini kaydetmiştir.¹⁴⁴ Küçük takların bitiştiği dehlizin ölçüleri hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Veki'den nakledilen rivayette, büyük takların sonundaki avludan küçük taklara girildiği, küçük takların ise saray ve caminin bulunduğu büyük avluya açılan ve şehir dehlizi (dihlîzü'l-medîne) adı verilen dehlize bitiştiği belirtilir. Küçük takların genişliği ve uzunluğu belirtilmemekle birlikte kapı girişlerindeki kemerlerle birlikte toplam sekiz kemerden meydana geldiği kaydedilmiştir.¹⁴⁵ Ya'kübî, büyük dehliz (dihlîzün azîm) şeklinde ifade ettiği şehrin merkezine açılan son dehlize dair herhangi bir ölçü vermemekle birlikte, tuğladan ve kireçten inşa edildiğini, sarayın da içinde bulunduğu avluya açılan kapısının demirden olduğunu ve dışarıdan bakanların içeriye görmemeleri için kapının üzerine bir örtü gerildiğini belirtmiştir.

143 Ya'kübî, *el-Büldân*, 26; Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 92-96.

144 İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 286.

145 Ya'kübî, *el-Büldân*, s. 27; Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 92-96.

Küçük taklarla şehrin merkezine açılan büyük dehlizin birbirlerine göre konumları ve ölçüleri hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmadığından, dairevi şehrin planı ve rekonstrüksiyonu üzerine çalışmış olan Sarre-Herzfeld, Creswell ve Lassner gibi araştırmacılar bu hususta farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Sarre-Herzfeld büyük taklardan sonra gelen 20x20 ebatlarındaki kare avlunun şehir merkezine bakan kapısını dehlize bitişirmiş, küçük takları ise dehlizle birlikte bir kadran oluşturur biçimde konumlandırmıştır. Bu yüzden Sarre-Herzfeld'in planında küçük taklar, dehlizle birlikte en iç halkayı oluşturmaktadır.¹⁴⁶ Fakat bu plana göre küçük taklar sarayın etrafındaki alanı çevreleyen surun iç kısmına doğru bir çıkıntı oluşturmaktaydı. Sarre ve Herzfeld'in bu açık kemerli planı Creswell tarafından tutarsız bulunmuştur. Creswell, Ühaydır Sarayı ve Sâmerâ Ulucamii'ndeki mimari uygulamalardan yola çıkarak Sarre-Herzfeld'in planındaki küçük takların kör kemerler olabileceğini, bu sayede dehlizin uzunluğunun 10, genişliğinin 8 zirâya indirilebileceğini ileri sürmüştür.¹⁴⁷ Öte yandan Lassner, Hatîb el-Bağdâdî'nin naklettiği Vekî rivayetindeki ibareden¹⁴⁸ hareketle, sayısı bilinmeyen küçük takları dehlize bitişirmiş, dehliz ve küçük takların oluşturduğu kadranı, büyük takların sokaklarla birlikte oluşturduğu kadrana benzeterek açıklamaya çalışmıştır. Böylece şehir planında çift kadranlı bir yerleşim alanı ortaya çıkmıştır.¹⁴⁹

Ya'kübî ve Hatîb el-Bağdâdî'nin kayıtlarında sarayın ve caminin etrafında herhangi bir yerleşimin bulunmadığı kesin bir dille ifade edilmiştir. Bununla birlikte Ya'kübî, Mansûr'un küçük çocukları ve has kölelerinin evleriyle divanlar ve hazine binaları gibi yapıların sarayın çevresinde bir çember oluşturacak şekilde yerleştirilmiş olduğunu belirtir.¹⁵⁰ Ya'kübî sarayın çevresindeki bu yapılar arasında beytûlmal, Hazânetü's-silâh, Dîvânü'r-resâil, Dîvânü'l-harâc, Dîvânü'l-hâtem, Dîvânü'l-cünd, Dîvânü'l-ahşem, Matbahu'l-âmme ve Dîvânü'n-nafakât binalarını sıralamaktadır. Lassner'in çift kadranlı yerleşim planının ilham kaynağı olduğu anlaşılan Ya'kübî'nin bu kaydı, küçük taklar ve rahbeye (avlu) açılan büyük dehlizin oluşturduğu kadranda söz konusu binaların bulunduğuna işaret etmektedir.¹⁵¹

146 Sarre-Herzfeld, *Archäologische Reise*, s. 124.

147 Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, s. 170.

148 الطاقات الصغرى التي تلي دهليز المدينة الذي منه يخرج إلى الرحبة الدائرة حول القصر والمسجد
Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 96.

149 Lassner, *The Topography of Baghdad*, s. 146, 213, 244.

150 ... كما تدور منازل أولاد المنصور الأصغر ومن يقرب من خدمته من عبيده وبيت المال...
el-Büldân, s. 27).

151 Ya'kübî, *el-Büldân*, s. 27-28.

Büyük sur üzerindeki kapıların her biri, farklı yükseklikteki katlardan oluşan kuleler (âzâc) şeklinde düzenlenmişti. Kapıların üst kısımlarında kemerli sütunlar üzerine oturtulmuş 50 zirâ yüksekliğindeki altın yaldızlı kubbelerle örtülü olan seyir terasları (meclis) bulunuyordu.¹⁵² Kubbelerin tepelerinde ise bir mil üzerine yerleştirilmiş, rüzgârın hızına göre hareket edebilen süvari heykelleri bulunuyordu. Sur kapısı üzerindeki galeriden, meyilli bir rampa ile surun tepe kısmına geçmek mümkündü. Üzeri kemerli tonozla örtülü bu geçitten bir süvarinin atıyla birlikte surun tepesine çıkabildiği ifade edilmiştir. Seyir teraslarına ise sura bitişik olarak inşa edilmiş merdivenler sayesinde ulaşıyordu. Bu merdivenlerden bazılarının pişmiş tuğla ve kireçten, bazılarının ise kerpiçten yapıldığı belirtilmiştir.¹⁵³

Sur kapısının üzerinde yer alan galerilerin içlerinde nöbet tutan askerler (er-ribâta) ve muhafızlar (hares) bulunuyordu. Şehrin dört kapısından her biri için 1000'er kişiden oluşan birliklerin görevlendirildiği ve bu birliklerin başına birer kumandan atandığı kaydedilmiştir.¹⁵⁴ Bu kayıt, dairevi şehirde güvenliği sağlayan en az 4000 kişinin varlığına işaret etmektedir. Sâlih Ahmed el-Ali'ye göre bu sayı, dairevi şehrin yaklaşık olarak toplam nüfusunu temsil ediyordu.¹⁵⁵

Halife Mansûr'un Dicle nehrini veya Horasan taraflarından şehre gelenleri izlemek istediğinde Horasan Kapısı üzerindeki terasta oturmayı tercih ettiği kaydedilmiştir. Şam Kapısı üzerinde de Mansûr'un meclisi vardı. Kenar semtleri seyretmek istediğinde buradaki meclisine çıktığı belirtilmiştir. Basra Kapısı'ndaki meclisini ise Kerh semtini ve o yönden şehre gelenleri izlemek için çıktığı, bağ ve bahçeleri seyretmek için Kûfe Kapısı'ndaki seyir terasını tercih ettiği ifade edilmiştir.¹⁵⁶

Dairevi şehrin surlarında toplamda sekiz tane büyük demir kapı bulunmaktaydı. Kapılardan dördü dış surda, diğer dördü ise iç surda olup tamamı demirden yapılmıştı. Emevîler'in Irak valisi Haccâc, Vâsıt şehrini inşa ederken, Hz. Süleyman tarafından cinlere yaptırıldığına inanılan Vâsıt şehri yakınlarındaki Zendeverd şehrini yıktırılmış, şehrin kapılarını kendi kurduğu Vâsıt şehrine getirtmişti. Hz. Süleyman'ın yaptırdığına inanılan bu beş kapı Mansûr'un emri ile Vâsıt şehrinden sökülerek Bağdat'a getirilmiş, dört tanesi ikinci surun (*sûrül-medîne*) üzerindeki kapılara takılmıştır. Taberî bu demir kapıları gördüğünü ve bunlardan beşincisinin birinci surun Basra Kapısı'nda

152 Ya'kübî, *el-Büldân*, s. 26.

153 Ya'kübî, *el-Büldân*, s. 26.

154 Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, I, 97; İbnü'l-Fuvatî, *Menâkıbü Bağdâd*, s. 42.

155 Saleh Ahmad el-Ali, "The Foundation of Baghdad", s. 94.

156 Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, I, 95.

kullanıldığını kaydetmiştir.¹⁵⁷ Birinci surun Horasan Kapısı'nda Şam'dan getirilen ve firavunlar dönemine ait olduğu belirtilen bir kapının kullanıldığı, yine birinci surun Kûfe Kapısı'nda Hâlid b. Abdullah b. Kasrî'nin Kûfe'deki sarayından sökülen bir kapının kullanıldığı, son olarak birinci surun Şam Kapısı'nda ise Bağdat'ta Mansûr için yapılan bir kapının kullanıldığı belirtilmiştir. Sur kapıları arasında en zayıf ve dayanıksızının Mansûr için Bağdat'ta yaptırılan Şam Kapısı olduğu vurgulanmıştır.¹⁵⁸

Dairevi şehrin kapılarının ancak bir grup insan tarafından açılıp kapatılabilecek derecede büyük ve ağır iki demir kapıdan meydana geldiği ve tuğ ya da mızrak taşıyan bir süvarinin mızrağını hiç eğmeden bu kapılardan geçebildiğine dair kayıtlar kapıların cesameti hakkında fikir vermektedir.¹⁵⁹ Hasan b. Sehl'in Harbiye mahallesinde sebep olduğu karışıklıklar sırasında Şam Kapısı'nın bir kanadının yandığı kaydedilmiştir.¹⁶⁰ Bu kayıt, dairevi şehrin en zayıf kapısı olarak nitelenen Şam Kapısı'nın ahşap aksamlarının olduğunu göstermektedir.

Çevreden merkeze uzanan cadde üzerindeki yapılar arka arkaya sıralandığında, çok sayıda kapıdan geçildiği anlaşılmaktadır. Dairevi şehrin merkezine ulaşmak isteyen bir kişi, aşağıda ölçüleriyle birlikte verilen bölümlerden sırasıyla geçmek durumundaydı:

Hendek Köprüsü → kapı → ters "L" şeklindeki dehliz (20x30 zirâ) → kapı → avlu (boy 60, en 40 zirâ) → kapı → dehliz (20x12 zirâ) → kapı → avlu (20x20 zirâ) → ahşap kapı → büyük taklar (et-tâkâtü'l-kübrâ 200x15 zirâ) → kapı → avlu (20x20 zirâ) → kapı → küçük taklar (et-tâkâtü's-suğrâ [?]) → rahbe (20x20 zirâ) → dehliz (15x10161) → saray ve caminin içinde bulunduğu büyük avlu (er-rahbetü'l-kübrâ).

Sokaklar

Genellikle Ebû Ca'fer el-Mansûr'un kumandanları ve azatlılarının adını taşıyan ve "sikke" kelimesiyle ifade edilen sokaklar (kırk sokak), taklara paralel biçimde çevreden merkeze doğru uzanmaktaydı. Dairevi şehrin sokaklarının isimlerini ve konumlarını birbirleriyle tutarlı bir biçimde veren en erken tarihli bilgi Ya'kûbî'nin kayıtları arasında yer almaktadır.

157 Taberî, *Târîh*, VII, 651; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 460.

158 Taberî, *Târîh*, VII, 651; İbnü'l-Fuvatî, *Menâkıbü Bağdâd*, s. 42.

159 Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 25.

160 İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 291.

161 Bu ölçü kaynaklarda bulunmamakla birlikte Sarre-Herzfeld tarafından tahmin edilmiştir (bk. Sarre – Herzfeld, *Archäologische Reise*, s. 124).

Ya'kübî, Basra Kapısı'ndan Kûfe Kapısı'na kadar on bir sokak bulunduğunu ve bunların isimlerinin şu şekilde olduğunu belirtir: Sikketü'ş-şurat, Sikketü'l-Heysen, Sikketü'l-mutbak,¹⁶² Sikketü'n-nisâ, Sikketü Sercis, Sikketü'l-Hüseyn, Sikketü Atıyye Mücâşî, Sikketü'l-Abbas, Sikketü Gazvân, Sikketü Ebû Hanîfe, Sikketü'd-Dayka.

Ya'kübî'nin kaydına göre, Kûfe Kapısı ile Şam Kapısı arasında sekiz sokak bulunuyordu ve bunların isimleri şu şekildedir: Sikketü'l-Akkî, Sikketü Ebû Kurre, Sikketü Abdüveyh, Sikketü's-Semeyda', Sikketü'l-Alâ, Sikketü Nâfî, Sikketü Eslem, Sikketü minâre.

Basra Kapısı ile Horasan Kapısı arasında on iki sokak bulunduğunu kaydeden müellif, bu sokakların isimlerini şöyle sıralamaktadır: Sikketü'l-hares, Sikketü'n-Nuaymiyye, Sikketü Süleyman, Sikketü'r-Rebîf, Sikketü Mühelhil, Sikketü'ş-Şeyh İbn Umeyre, Sikketü'l-Merverrûziyye, Sikketü Vâdih, Sikketü's-Sakkâin, Sikketü İbn Büreyhe b. İsâ b. Mansûr, Sikketü Ebû Ahmed, Derbü'd-Dayk.

Şam Kapısı'ndan, Horasan Kapısı'na kadar olan dokuz sokağın adını ise şöyle sıralamıştır: Sikketü'l-müezzinin, Sikketü Dârim, Sikketü İsrâil, Sikketü'l-Kavârîrî, Sikketü'l-Hakem b. Yûsuf, Sikketü Semmâa, Sikketü Sâid, Sikketü'z-Ziyâdî, Sikketü Gazvân.

Rahbe

Meydan ve avlu anlamlarına gelen “rahbe”¹⁶³ kelimesi dairevi şehir öze-
linde şehrin merkezinde yer alan saray, cami, divanlar, hazineler ve muhafız
birliği karargâhı gibi yapıların etrafında bulunan surla çevrili geniş alan için

162 Bağdat'ın en eski hapisanelerinden olan Mutbak Zindanı bu sokakta bulunmaktaydı. Zindan binası ve duvarlarının son derece muhkem olduğu belirtilmiştir (bk. Ya'kübî, *el-Büldân*, s. 28); Hatîb el-Bağdâdî, Hanbelî mezhebinin kurucusu Ahmed b. Hanbelî'nin bu zindana kapatıldığını kaydetmektedir (bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 226); Halife Mütevekkil-Alellah zamanına kadar, Bağdat'ın batı yakasının en büyük zindanı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır (bk. Le Strange, *Baghdad*, s. 27). Zindanın isminin farklı şekillerde okunduğu görülmektedir. Le Strange başta olmak üzere, İngilizce literatürde genellikle “Matbaq” şeklinde imla edilmiştir. Ancak Mustafa Cevâd ve Ahmed Süse'nin kelimeyi “el-Mutbak” şeklinde okumaları, gramer ve anlam bakımından daha isabetli görünmektedir. Metin Yılmaz, konuyla ilgili makalesinde, bu sokağın ve zindanın adını “Mutbık” şeklinde okumuştur (bk. Le Strange, *Baghdad*, s. 27; Lassner, *The Topography of Baghdad*, s. 243; Cevâd - Süse, *Delil*, s. 52; Yılmaz, “Abbasiler Dönemi Bağdat Zindanları”, s. 103).

163 الرَّحْبَةُ Bir mekânın fezâ ve meydanına denir, avlu ve sahası gibi, ki açık ve arsası vüsatlı yeri olacaktır, رَحْبَةُ الْمَسْجِدِ [rahabetü'l-mescid] ve رَحْبَةُ الدَّارِ [rahabetü'd-dâr] avlularıdır (bk. <http://www.kamus.yek.gov.tr>).

kullanılmıştır. Dairevi şehrin merkezinde sarayın ve caminin etrafını çevreleyen bu alan bir iç sur ile kapatılmış durumdaydı. Le Strange, iç surdan sokaklara açılan kapıların bulunduğunu, daha sonra duvardaki bu açıklıkların kapatılarak dört ana girişin açık bırakıldığını kaydetmiştir.¹⁶⁴ Fakat küçük takların varlığı bu kabulü geçersiz kılmaktadır. Çünkü küçük taklar ve onun bitiştigi büyük dehlizin oluşturduğu kadran, iç sur ile sokak kapılarının açıldığı duvar arasında bir boşluk meydana getirmekteydi. Bu ise sokak kapılarının rahbe suruna bitişik olmadığını göstermektedir. Sokak kapılarının küçük taklar ile büyük taklar arasında kalan 20x20 ebatlarındaki avlunun devamı niteliğindeki boşluğa açıldığı anlaşılmaktadır.

Dairevi şehrin ortasındaki surla çevrili alanın merkezinde, Bâbüzzeheb Sarayı ve sarayın bitişinde Mansûr Camii bulunuyordu. Şam Kapısı tarafında, muhafız alayına ait bir bina ile (Dârü'l-hares) tuğla ve kireç taşından sütunlar üzerine yükselen şurta binası (Sakîfetü'ş-şurta) yer alıyordu. Sakîfe iki bölüme ayrılmıştı. Birinci bölüm sâhibü'ş-şurta, diğeri ise sâhibü'l-harese tahsis edilmişti. Cuma günleri Mansûr Camii'ndeki cemaatin oluşturduğu safların Sakîfetü'ş-şurta binasının önüne kadar uzandığı ve kalabalık cemaatin güvenlik güçlerine ait bu binalarda da namaz kıldığı ifade edilmiştir.

İç surdan rahbeye açılan kapıların üzerine, saray ve çevresinin dışarıdan görülmesini önlemek amacıyla örtüler ve perdeler takıldığı belirtilmiştir. Kapılardan her birine, emrinde 1000 asker bulunan bir kumandan tayin edilmişti. Mansûr zamanında Şam Kapısı'nda 1000 kişilik birliği ile Süleyman b. Mücâlid, Basra Kapısı'nda 1000 kişilik muhafız alayı ile Ebû'l-Ezher et-Temîmî, Kûfe Kapısı'nda Hâlid el-Akkî, Horasan Kapısı'nda ise Mesleme b. Suheyb el-Gassânî bulunuyordu. Bu muhafızlar avamın içeri girmesini engelliyor, ayrıca Mansûr dışında hiç kimsenin binek üzerinde rahbeye girmesine müsaade etmiyordu. Hatîb el-Bağdâdî'nin bildirdiğine göre rahbe her gün süpürülür, çöpten ve topraktan oluşan süprüntüleri şehrin dışına çıkarılırdı.¹⁶⁵

Ebû Ca'fer el-Mansûr, kendisi dışındakilerin merkezî alana (*rahbe*) binekle girmesini yasaklamıştı. Amcası Abdüssamed, yaşlılığı sebebiyle her gün yaklaşık 1 kilometrelik yolu yürümenin kendisine zor geldiğini arz ederek, müminlerin emirinin kendisine sur içinde bir yer tahsis etmesini rica etmiş, ancak halife amcasının bu isteğini geri çevirmiştir. İsteği geri çevrilen amca, en azından bir su beygiri tahsis etmesini rica etmiş, fakat Mansûr amcasının bu isteğini de kabul etmemişti. Dahası, bu istek üzerine Dicle'den su taşıyan

¹⁶⁴ Le Strange, *Baghdad*, s. 28.

¹⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 97.

katırların şehrin merkezine girdiğinin farkına varan ve bu durumu şaşkınlıkla karşılayan Mansûr, uygulamaya son vererek şehrin merkezine su akıtan, iki adet ahşap su yolu yapılması emretmiştir.¹⁶⁶ Öte yandan Mansûr'un, felçli amcası Dâvûd b. Ali'nin ve veliahdı Mehdî'nin bir mahfe içerisinde şehre girmelerine müsaade ettiği kaydedilmiştir.¹⁶⁷

Bâbüzzeheb-Kasrû'l-Mansûr

Mansûr Sarayı'na, saray eyvanının üzerini kapatan kubbenin renginden dolayı "yeşil kubbe" (el-Kubbetü'l-hadrâ), parlak kapısından dolayı Altın Kapı Sarayı (Bâbüzzeheb), kurucusuna nispetle Mansur Sarayı (Kasrû'l-Mansûr) gibi isimler verildiği görülmektedir. 400x400 zirâ ebatlarında kare planda inşa edilen sarayda, zeminden tepe noktasına yüksekliği 80 zirâ olan yeşil kubbe ile örtülü bir eyvan bulunmaktaydı. Sarayla ilgili günümüze ulaşan en ayrıntılı bilgi sarayın simgesi kabul edilen bu eyvan ve üzerindeki kubbe hakkındadır. İç avluya bakan tarafı dışında üç cihetten kapalı ve üstü tonoz örtülü mimari unsurlar olarak tanımlanan eyvanlarla¹⁶⁸ Mansûr Sarayı'ndaki eyvanın benzer özellikler taşıdığını kabul etmek durumundayız. Buna göre sarayda üzeri açık bir avlu ve bu avluya bakan çok katlı ve üzeri kubbe ile örtülü yüksek bir eyvan bulunmaktaydı. Özellikle İran'da, Abbâsiler döneminden kalan dinî yapılarda görülen çok katlı eyvan örnekleri saraydaki eyvan hakkında fikir vermektedir.

Hatîb el-Bağdâdî'nin Vekî'e dayandırdığı rivayetin sarayla ilgili kısmında, eyvanın sarayın "sadrında" bulunduğu, iki katlı ve üzerinin kubbe ile örtülü olduğu belirtilmiştir.¹⁶⁹ Rivayetin baş kısmında eyvanın 30 zirâ derin-

166 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 97.

167 Le Strange, *Baghdad*, s. 28.

168 Beksaç, "Eyvan", s. 12.

169 *Muhît Tercümesi*'nde "sadr" kelimesinin tanımları arasında, "Her şeyin mukaddeminin a'lâsına ve evveline denir ki baş tarafının ve üst cânibinin fâtıhası ve ibtidası mebdenden ibarettir" ifadeleri yer alır. Bu tanımdan hareketle, eyvanın sarayın giriş kısmında bulunduğu sonucuna ulaşılabilir. Fakat sarayın derun kısmı da sadr olarak ifade edilmiş olabilir. Bu durumda eyvanın bulunduğu yere işaret eden sadr kelimesiyle, sarayın giriş kapısı kastedilebileceği gibi bunun tam karşısı da anlaşılabilir. Öte yandan sarayın giriş kapısının hangi cihete baktığı kesin olarak bilinmemektedir. Sarre-Herzfeld ve Creswell, Ebû Müslim el-Horasânî'nin Merv'de inşa ettirdiği dârülimâre planında, yaklaşık olarak aynı boyutlardaki eyvandan yola çıkarak Mansûr Sarayı'nın da benzer bir planda inşa edilmiş olabileceği ihtimalini ileri sürmüşlerdir. Ancak kaynaklardaki mevcut bilgiler Mansûr Sarayı'nın eyvanının yapının merkezinde bulunduğu dair herhangi bir ipucu vermemektedir. Şehrin merkezine ulaşmak için hangi bölümlerden geçildiğinin anlatıldığı rivayette Horasan Kapısı tarafının örnek olarak seçilmesi ve Mansûr Camii'nin tecdit kitabesinin Horasan Kapısı

liğinde, 20 zirâ genişliğinde olduğu, onun sadrında ise 20x20 zirâ ölçülerinde ve 20 zirâ yüksekliğinde bir meclis bulunduğu belirtilmiştir. Söz konusu meclisin kubbeli olduğu, bu kubbeli yapının üzerinde onunla aynı ölçülerde ve özellikle ikinci bir meclis bulunduğu ve ikinci salonun yüksekliğinin de aynı şekilde kubbe kasnağına kadar 20 zirâ olduğu belirtilmiştir. 20x20 zirâ ölçülerinde kare planlı olarak yükselen bu yapının tepesinde yeşil kubbe bulunuyordu. Zeminden kubbenin alem kısmına kadar eyvanın toplam yüksekliği 80 zirâ olarak kaydedilmiştir. Bağdat'ın her yanından görülebildiği ifade edilen yeşil kubbenin tepesinde, sur kapılarının kubbesindeki gibi atlı bir süvari heykeli bulunuyordu.¹⁷⁰ Tenûhî *Nişvârü'l-Muhâdara* adlı eserinde naklettiği bir rivayette, kubbenin tepesindeki atlı süvari heykelinin elinde bir mızrak bulunduğunu, ayrıca heykelin yönünün rüzgâra göre değişebildiğini ifade etmiştir. Aynı rivayete göre Halife Mansûr'un, rüzgârın etkisiyle dönen süvarinin mızrağının işaret ettiği yönden kendisine karşı bir isyanının patlak vermesinden endişe ettiği de belirtilmiştir.¹⁷¹ Hatîb el-Bağdâdî'nin kaydına göre, 7 Cemâziyelâhir 329 (9 Mart 941) Salı gecesini yağın şiddetli yağmur sırasında Mansûr Sarayı'nın alem kısmına yıldırım isabet etmiş, yıldırım sebebiyle Bağdat'ın tacı olarak ifade edilen sarayın kubbesi çökmüştür.¹⁷²

tarafına duvara yapıştırılmış olması gibi bazı bilgiler, en azından caminin giriş kapısının Horasan Kapısı (yani kuzeydoğu) tarafından olduğunu düşündürmektedir. Eğer caminin kapısı Horasan Kapısı tarafındaysa, bu durumda sarayın girişinin Kûfe Kapısı yönünde olması ihtimal dahilindedir. Ancak mevcut bilgiler ışığında Mansûr Sarayı'nın giriş kapısının hangi yönde olduğunu kesin olarak tespit etmek mümkün değildir. Guy Le Strange ve Sarre-Herzfeld camiye sarayın kible yönünde konulmuşlardır. Ancak camide sonraki tarihlerde yapılan genişletme çalışmaları, bu görüşün tutarsızlığını kesin olarak ortaya koymaktadır. Saray ve cami bir bütün olarak düşünüldüğünde, Bağdat'ın simgesi kabul edilen yeşil kubbe ve üzerinde bulunduğu eyvanın, Bâbüzzeheb'in giriş kısmında olması gerekmektedir. Böyle bir plan Abbâsî mimarisinde kapıların bir bütün olarak yapıyı temsil etme özelliğiyle de uyumluluk göstermektedir. Zira Mansûr'un sarayı parlak kapılarından dolayı altın kapı (Bâbüzzeheb) adını almıştı. Bu sebeple, sarayın bir diğer simgesi olan yeşil kubbenin (el-Kubbetü'l-hadrâ) aynı kapının bir parçası olması kuvvetle muhtemeldir. Eyvanlı kubbenin sarayın Horasan Kapısı tarafında bulunmadığını gösteren bir başka işaret, Halife Mu'tazîd-Billâh'ın Mansûr Sarayı'nı cami ile ilave ettirdiği sırada saray duvarında açılan kemerlerden söz edilirken eyvana işaret edilmemiş olmasıdır (bk. Sarre-Herzfeld, *Archäologische Reise*, s. 120; Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, s. 162).

170 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 93.

171 Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, V, 44.

172 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 93.

Mansûr Camii

Mansûr Camii hakkındaki rivayetler, açık ve kapalı alanları olan çok sütunlu ve avlulu bir camiye tarif etmektedir. Bu tarifler Bağdat'ın ilk cuma camisinin Sâmerâ Ulucamii ve Kahire'deki Amr b. Âs Camii ile benzer özellikler taşıdığına işaret etmektedir. Caminin Şam Kapısı tarafında bir minaresinin bulunduğu, kible duvarının saraya bitişik olduğu, bu yüzden mihrap, minber ve maksûresinin saray duvarına yapışık olduğu, böylelikle halifenin saray dışına çıkmadan saray ile cami arasındaki bir geçitten maksûreye girebildiği sonuçlarına ulaşılmaktadır.

Bağdat'taki ilk cuma camisi olması sebebiyle el-Mescidü'l-câmi', dairevi şehrin içinde bulunması sebebiyle Câmiu'l-medîne ve kurucusuna nispetle Câmiu'l-Mansûr gibi muhtelif adlarla anılan caminin planı Haccâc b. Ertât'a¹⁷³ çizdirilmiştir.¹⁷⁴ Caminin kapalı alanlarının ahşap sütunlar üzerine yükselen kemerli çatı sistemiyle kapatıldığı anlaşılmaktadır. Cami, tıpkı saray gibi tamamen kerpiç ve toprak harçtan inşa edilmişti ve Mansûr tarafından inşa edilen ilk haliyle ancak Hârûnürreşid zamanına kadar ayakta kaldı. Hatîb el-Bağdâdî'nin Mansûr Camii ile ilgili bir araya getirdiği rivayetler, caminin geçirdiği bazı önemli değişiklikler hakkında fikir vermektedir. Buna göre, Mansûr Camii ilk olarak 200x200 zirâ (104x104 m.) ölçülerinde kare planda inşa edilmiştir. Şam Kapısı tarafında olduğu tahmin edilen minarenin yanındaki beş veya altı sütun dışında geri kalan bütün sütunlar demir kelepçelerle birbirlerine sabitlenmiş iki parça ahşaptan meydana gelmekteydi. Cami, Bâbüzzeheb Sarayı'nın tamamlanmasından sonra saraya bitişik olarak inşa edilmiş ve ona göre konumlandırılmış olduğundan kiblesinin eğri olduğu kaydedilmiştir.¹⁷⁵ Kible yönündeki bu eğrilik sebebiyle camide namaz kılanların Basra Kapısı tarafına bir miktar döndükleri ifade edilmiştir.¹⁷⁶

Mansûr Camii, kurucusunun vefatından sonra tecdit, tamir ve tevsi (genişletme) türünde bir dizi tadilata tanık olmuştur. Hârûn er-Reşid zamanına kadar kurulduğu haliyle ulaşan cami, halifenin emriyle tamamen yıkılmış, tuğla ve kireç harç ile yeniden inşa edilmiştir. Hârûnürreşid zamanında yapılan bu teccide ait kitabenin caminin Horasan Kapısı tarafına bakan dış duvarına yerleştirildiği, kitabede caminin yeniden inşa edilmesi emrini halifenin

173 Haccâc b. Ertât 148 senesinde vefat etmiştir (bk. İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 539).

174 İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 287; Yiğit, "Bağdat'ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme", s. 47.

175 Taberî, dairevi şehrin merkezinde yer alan Mansûr Camii'nin kiblesinin eğri olmasını, sarayın camiden önce inşa edilmesi ve caminin de saraya göre konumlandırılmasından ileri geldiğini özellikle vurgulamıştır (bk. Taberî, *Târih*, VII, 652).

176 Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, I, 122.

verdiği bilgisinin yanı sıra, inşaatı yürüten mimar ve marangozların isimleriyle tecdit tarihinin yer aldığı ifade edilmiştir. Hatîb el-Bağdâdî söz konusu kitabının kendi zamanına kadar ulaştığını belirtmiştir. 192-193 (807-809) yılları arasında gerçekleşen bu tecdit sırasında, Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından yaptırılan caminin yıkılarak iki yandan genişletildiği ve daha sağlam bir biçimde yeniden inşa edildiği kaydedilmiştir. Mansûr Camii'nin geçirdiği ilk ve en esaslı değişiklikle ilgili bu kayıta, caminin iki yandan genişletildiğinin ifade edilmesi oldukça önemlidir. Çünkü bu ifade, Mansûr tarafından yaptırılan kare planlı caminin enine uzun bir dikdörtgen halini aldığına işaret etmektedir. Mansûr'un yaptırdığı haliyle cami 200x200, saray ise 400x400 zirâ ebatlarında kare planlı olduklarından, caminin eski halinin her iki yanındaki 100'er zirâlık bir boşluğun bu inşaat sırasında doldurulmuş olduğu söylenebilir. Bu sebeple Hârûnürreşîd zamanındaki tecditte enine genişletilen caminin 400x200 zirâ ebatlarına ulaşmış olması muhtemeldir.

Mansûr Camii, III. (IX.) yüzyılın ikinci yarısında yapılan bir ilave sebebiyle rivayetlere konu olmuştur. Hârûnürreşîd zamanından kalan mescit, 260 veya 261 senesinde genişletilmiştir. Söz konusu genişletme çalışması Müflih et-Türki'nin emriyle adamlarından Kattân'a yaptırılmıştır. Bu genişletme çalışmasında Dârü'l-Kattân adıyla bilinen bina insanlar için namaz kılma yeri haline getirilmiştir. Camiye ilave edilen yapının, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un divanı olduğu ve Türki'nin emriyle yeniden yaptırıldığı ifade edilmiştir.¹⁷⁷

Mansûr Camii ile ilgili rivayetlerin büyük bir kısmı genişletme çalışması kapsamında değerlendirilebilir. 280 (893) yılında Halife Mu'tazîd-Billâh tarafından yaptırılan genişletme bunların en önemlilerindedir ve bununla birlikte Hârûnürreşîd zamanında yeniden inşa edilen cami "eski avlu" (es-Sahnü'l-atik) adını almıştır. Abbâsî halifelüğünün başşehrini kalıcı şekilde Sâmerâ'dan Bağdat'a geri taşıyan Mu'tazîd-Billâh, dairevi şehrin geneli hakkında olduğu gibi merkezindeki cami hakkında da köklü değişiklik kararı almıştır. Söz konusu değişiklikle birlikte caminin alanı yaklaşık olarak iki katına (fi miktârihî ev nahvihî) çıkmıştır. Mu'tazîd-Billâh, Mansûr'un sarayının camiye bitiştiği duvarda, on üçü avluya, dördü revaklara olmak üzere toplam on yedi kemer açtırarak, sarayı camiye ekletmiş ve eklenen kısım birinci avlu (es-Sahnü'l-evvel) adını almıştır. Bu değişiklikle birlikte minber, mihrap ve maksure de yeni eklenen kısmın kible duvarına taşınmıştır. Mansûr Camii'nde yapılan bir diğer genişletme Halife Mu'tazîd-Billâh'ın azatlılarından Bedr'e aittir. Bedr, Mansûr Sarayı'nda o vakitler Bedriyye adıyla bilinen kısım (el-muskitât) camiye eklemek suretiyle caminin alanını genişletmiştir.¹⁷⁸

177 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 122-23.

178 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 123.

Dairevi Şehrin Çevre Uzunluğu ve Alanı

Dairevi şehrin etrafı, aralarında 60 zirâ (27,72 cm.) boşluk (fasıl) bulunan çift sur sistemiyle çevrelenmiştir. Dıştaki iki surun yanı sıra, merkezdeki hilafet sarayı ve camisinin etrafını kuşatan üçüncü bir sur bulunmaktaydı. Üçüncü sur temel olarak, şehrin merkezindeki sarayı ve etrafındaki alanı, şehrin diğer kısımlarında ikametlerine izin verilen kimselerin yaşam alanlarından ayırma amacını taşıyordu. Sarayın etrafını kuşatan bu alan kaynaklarda büyük avlu, yuvarlak avlu (er-rahbetü'l-kübrâ, er-rahbetü'd-dâire)¹⁷⁹ şeklinde ifade edilmiştir. Rahbenin alanının ise yaklaşık olarak 26,244 m² olduğu anlaşılmaktadır.

Ya'kübî, hendeğin dış tarafından ölçüldüğünde, iki kapı arası mesafenin 5000 zirâ (yaklaşık 2,310 m.) olduğunu kaydetmiştir.¹⁸⁰ Buna göre, hendeğin dış çizgisinin toplam uzunluğunun 20.000 zirâ (yaklaşık 9,240 m.), hendeikle birlikte şehrin çapının 3,184 zirâ (1.471,3 m.) olduğu orta çıkmaktadır.

Hatîb el-Bağdâdî, dairevi şehrin surlarının inşasından sorumlu olan Mimar Rebâh'ın, "Şehrin kapıları arasında 1 mil (1 şer'î mil ≈ 4000 arşın/zirâ ≈ 1972,8 m.) mesafe bulunmaktadır" ifadelerine yer vermiştir.¹⁸¹ Bu rivayete göre büyük surun bir kapısından diğerine uzanan yayın uzunluğu 4000 zirâ idi. Buradan ana surun toplam uzunluğunun 16.000 zirâ olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Yine Hatîb el-Bağdâdî'nin kayıtları arasında İbnü'l-Berberî'den rivayet edilen, dairevi şehrin alanının 130 cerîb (177.585,2 m²),¹⁸² hendek ve surların kapladığı alanın ise 30 cerîb (40.981,2 m²) olduğu bilgisi yer almaktadır.¹⁸³

Yapı Malzemeleri, Maliyetler ve Ölçüler

Kerpiç, Tuğla, Ahşap

Kerpiç (el-lebin), fırınlanmış tuğla (el-âcurr) ve kireç taşıyla (el-cass) muhtelif türde taş ve kerestenin ilk dönem Bağdat mimarisinin yapı malzemeleri arasında yer aldığı bilinmekle birlikte, kullanılan en yaygın malzeme türünün kerpiç olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki dairevi şehir neredeyse tamamıyla çamurdan inşa edilmişti. Kerpiç daha çok duvarlarda kullanılırken, tuğlanın taşıyıcı çatı örtü sistemlerinde ve hendeğin bent duvarında

179 Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, I, 96.

180 Ya'kübî, *el-Büldân*, s. 25.

181 Le Strange, *Baghdad*, 18; Kallek, "Mil", s. 54.

182 1 cerîb = 1366,0416 m². Bk. Fayda, "Cerîb", s. 402.

183 Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, I, 92.

kullanıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle kubbe ve tonozlarda fırınlanmış tuğla ile kireç taşının birlikte kullanıldığına özel bir vurgu vardır. Bâbüzzeheb Sarayı'nın üzerinde yükselen kubbenin (el-Kubbetül-hadrâ) dış yüzünün turkuaz renkli sırlı tuğlalarla kaplanarak kâşânî tekniğin uygulandığını bilinmektedir.

Surların yapı malzemeleriyle ilgili Ya'kübî'nin kayıtları oldukça betimleyici özelliktedir. Ya'kübî, inşaat alanında çamur karmak, kerpiç ve tuğla dökmek, çalışanların içme suyu ihtiyacını karşılamak amacıyla kuyular kazıldığı ve ayrıca suyunu Kerhâyâ Kanalı'ndan alan bir kanal inşa edildiğini belirtir.¹⁸⁴ Yine Ya'kübî'nin kaydına göre, temel atılmadan önce kerpiç dökümüne başlanmamış, şehrin surları için tam ve yarım olmak üzere farklı hacim ve ağırlıkta olan iki tip kerpiç dökülmüş, üzerlerine ağırlık bilgilerini gösteren işaretler konulmuştur. Buna göre, 1x1 zirâ boyutlarındaki kare şekilli tam kerpiçler (el-lebinetül-murabbaa) 200 rıtl (yaklaşık 200 kg.) ağırlığında, $1 \times \frac{1}{2}$ zirâ ebadındaki yarım kerpiçler ise 100 rıtl (yaklaşık 100 kg.) ağırlığındaydı.¹⁸⁵ Ya'kübî kerpiçlerin en ve boy ölçülerini vermekle birlikte kalınlıkları hakkında bilgi vermemiştir.¹⁸⁶

Dairevi şehrin inşasında kullanılan kerpiç ve tuğlalara halifenin künyesine nispetle Ca'ferî adının verilmesi, söz konusu malzemenin üretimi için hacim, ağırlık, malzeme karışımı ve kurutma yöntemi gibi bir dizi standardın belirlendiğini ve üretim sürecinde bu standartlara sıkı bir biçimde bağlı kalındığını göstermektedir. IV. (X.) asrın başlarına ait bir rivayette, Halife Mu'tazid-Billâh'ın emriyle dairevi şehrin Muhavvel Kapısı tarafında kalan surundan alınan bir kerpicing üzerinde toprak boyası ile "117 rıtl ağırlığındadır" yazısının yer aldığı belirtilmiştir. Rivayete göre, kerpiç tartıldığında yaklaşık 117 rıtl ağırlığında çıkmıştır.¹⁸⁷ Kerpicing üzerine hacim ölçüleri yerine ağırlığının yazılmış olması dikkat çekicidir. Çünkü kerpiç malzemede nem oranı kullanılan maddeler, karışım oranları ve kurutma yöntemleriyle sabit hale getirilebilirken, hacim ölçüleri daha çabuk değişebilmektedir. Surdan söküldüğü ifade edilen kerpicing yaklaşık olarak üzerindeki yazıda belirtilen ağırlıkta olduğunun görülmesi önemlidir. Çünkü bu durum, üretilmesinin üzerinden yaklaşık 140 yıl geçmiş olmasına rağmen, surlardaki kerpiçlerin nem oranını muhafaza ettiğine işaret etmektedir. Ağırlığın aynı kalması

184 Ya'kübî, *el-Büldân*, s. 65.

185 Ya'kübî, *el-Büldân*, s. 25; Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, I, 91.

186 Creswell, *A Short Account of Islamic Architecture*, s. 164.

187 Taberî, *Târih*, VII, 652; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 286; Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, I, 381; Azzawî, "Symbolism in the Planning of the Round City of al-Mansür (Madinat al-Salâm) in Baghdad", I, 85-86.

kerpicin yapımında kullanılan karışım oranlarının çok dikkatli bir biçimde belirlendiği ve bu anlamda bir standart uygulandığını göstermektedir. Öte yandan, kerpiç sıraları arasında bağlayıcı unsur olarak, yaygın bir uygulama olan ahşap giriş yerine kamış desteleri kullanılmıştır.¹⁸⁸ Ya'kübî, şehir surlarının hacim ve ağırlık ölçülerini verdiği kerpiçler ve çamurla yapıldığını ifade ettikten sonra, bu kerpiçlerin daha önceden katiyetle bir benzerinin görülmemiş büyüklükte olduğunu vurgular.¹⁸⁹

Dairevi şehre malzeme tedariki sırasında Tâk-ı Kısra'nın yıkılarak enkazının Bağdat'a getirilmesi hakkındaki tartışmaya daha önce temas edilmişti. Rivayete göre Tâk-ı Kısra'nın yıkımına başlanmış ve kerpiçlerinin bir kısmı Bağdat'a getirilmişti. Fakat binanın yıkımı, enkazının Bağdat'a nakli ve getirilen malzemenin ıslah edilerek yeniden kullanılmasının maliyeti hesaplandığında, bütün bu işlemlerin yeni kerpiç dökmekten daha pahalıya geldiği görülmüştü. Bu durum Mansûr'a rapor edildikten sonra Tâk-ı Kısra'nın yıkımının durdurulduğu, Kerhayâdan açılan kanal vasıtasıyla inşaat sahasına su akıtıldığı, devşirme malzeme kullanmak yerine malzemelerin inşaat alanında hazırlanması yönteminin benimsendiği görülmektedir. Dolayısıyla bir aşamadan sonra, inşaat için gerekli olan tuğla ve kerpiç Bağdat'ta dökülmüştür.¹⁹⁰

Dairevi şehrin inşaatında, sâc kerestesi gibi kıymetli malzemelerin de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ebû Ca'fer el-Mansûr, Muhammed ve İbrâhim kardeşlerin isyan haberini alır almaz Bağdat'taki inşaatı yarıda bırakmış, isyanı bastırma sürecini Kûfe'den idare etmek amacıyla Bağdat'tan ayrılmıştır. Bağdat'tan ayrılırken de inşaatla kullanılmak üzere hazır edilen keresteyi Eslem adındaki azatlısına emanet etmiştir. Mansûr'un ordusunun İbrâhim b. Abdullah'a yenildiği yönünde haberler alan Eslem, bu değerli malzemenin İbrâhim'in eline geçmesinden korktuğu için tamamını yakmış, böylece büyük bir zarara sebep olmuştur. Eslem'in bütün keresteleri yaktığı haberi kendisine ulaştığı zaman, Mansûr derhal bir mektup göndererek bu hareketinden ötürü azatlısını kınamıştır.¹⁹¹ Kerestelerin yakılması, halifenin tepkisini çekecek kadar büyük bir kayba işaret etmektedir. Bu durum ayrıca sur inşaatında kereste yerine kamış desteler kullanılmasının inşaat için temin edilen kerestelerin yanmasıyla ilgili olabileceğini akla getirmektedir.

188 Taberî, *Târîh*, VI, 619.

189 Ya'kübî, *el-Büldân*, s. 26.

190 Ya'kübî, *el-Büldân*, s. 25; İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 288.

191 Taberî, *Târîh*, VI, 650.

Maliyetler

Hatib el-Bağdâdî, şehrin inşası için harcanan paranın miktarı konusunda çelişkili rivayetlere yer vermiştir. İlk rivayette harcanan paranın cinsi belirtilmeksizin şehrin inşaatı için 18.000.000 (dirhem)¹⁹² harcadığı belirtilmektedir.¹⁹³ Bu rivayetin ardından Hatib el-Bağdâdî, kaynağını zikretmeksizin “bazı kitaplarda gördüm” şeklinde bir rivayet aktarır. Söz konusu rivayette, Halife Mansûr’un cami, Kasrüzzeheb, kapılar ve çarşıların inşası için 4.000.833¹⁹⁴ dirhem harcadığı, bunun 100.023.000 felse karşılık geldiği bilgisi yer almaktadır.¹⁹⁵ Hatib el-Bağdâdî, bu maliyet rivayetleri arasındaki çelişkiye işaret etmek için, “Bu iki rivayet arasında büyük çelişkiler gördüm, doğrusunu Allah bilir” şeklinde ilavede bulunmuştur.¹⁹⁶ Hatib el-Bağdâdî’nin naklettiği rivayetler arasındaki bu tutarsızlık, maliyetler konusunu belirsiz hale getirmekle kalmamış, Hatib el-Bağdâdî’nin verdiği bilgileri yanlış şekilde aktaran İbnü’l-Fuvatî gibi muahhar müelliflerin hataları maliyetler konusundaki belirsizliği artırmıştır.¹⁹⁷

Ya’kübî’nin kaydına göre, Ebû Ca’fer el-Mansûr, şehrin inşaatı için yapı ustaları, çıraklar, marangozlar, demirciler ve lağımcılar gibi çeşitli meslek gruplarıyla zanaat ehlinde 100.000 kişi temin ederek,¹⁹⁸ bu sayıya ulaşmadan çalışmaları başlatmamıştır. Yine bu kayda göre Mansûr, çalıştıracağı

192 Lassner, *The Topography of Baghdad*, s. 49.

193 Hatib el-Bağdâdî maliyetler konusundaki bu rivayeti, Ebû Ömer el-Hasan b. Osman b. Ahmed b. Felv el-Vâiz, Ca’fer b. Muhammed b. Ahmed b. Hakem el-Vâsitî, Ebü’l-Fazl el-Abbas b. Ahmed el-Haddâd yoluyla Ahmed b. el-Berberî’ye dayandırmıştır (bk. Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, I, 90).

194 Bu rakam Mukaddesî ve İbnü’t-Tıktakâ tarafından da teyit edilmektedir (bk. Makdisî, *Ahsenü’t-tekâsım*, s. 121; İbnü’t-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 160).

195 “Babam Mansûr’un arşivinde bulduğum belgelerde...” şeklinde başlayan bu rivayet, Ebû Ca’fer el-Mansûr’un oğlu İsa b. Mansûr’dan nakledilmiştir (bk. Taberî, *Târih*, VII, 655). *Târihu Bağdâd*’ın Dârü’l-kütübî’l-Mısriyye yazmasında ve bu yazmayı esas alan Dârü’l-kütübî’l-ilmiyye (2004) baskısında söz konusu rivayette yer alan birinci maliyetin 4.443 dirhem, bunun fels cinsinden karşılığının ise 123.000 fels olarak kaydedildiği görülmektedir (bk. Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, I, 90).

196 *Târihu Bağdâd*’ın Paris nüshasında bu miktarın 4.000.383 dirhem olduğu kaydedilmiştir. Bu meblağ, Taberî’nin İsa b. Mansûr’a isnat ettiği rivayet ile benzerlik taşımaktadır. Buna göre, karışıklığa sebep olan farklı meblağların, müstensih hatasından ileri geldiği düşünebilir (bk. Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, I, 90, neşredeninin dipnotu 4).

197 İbnü’l-Cevzî’ye isnat edilse de İbnü’l-Fuvatî’ye ait olduğu tespit edilen *Menâkıbu Bağdâd* adlı eserde, maliyetlerle ilgili rakamlar *Târihu Bağdâd*’dan alınmıştır. Ancak İbnü’l-Fuvatî, Hatib el-Bağdâdî’nin kaydettiği miktarı 4.083 dirhem (123.000 fels olarak) yanlış bir şekilde kaydetmiştir (bk. İbnü’l-Fuvatî, *Menâkıbu Bağdâd*, s. 39; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 75).

198 Ya’kübî’nin, birbirini takip eden iki cümlede kullandığı 100.000 sayısı abartılı görünmektedir.

kişilere yevmiyelerinin yanı sıra, günlük yiyecek ve içecek tahsis etmiştir.¹⁹⁹ Buna göre, dairevi şehrin inşaatında çalışan bir ustabaşının bir günlük yevmiyesinin 1 kırat gümüş²⁰⁰ ile 5 habbe arasında değiştiği, “Rûzcârî” adı verilen işçinin ise günlük 2 ile 3 habbe²⁰¹ (yaklaşık yarım kırat) arasında yevmiye aldığı kaydedilmiştir.²⁰² Dairevi şehrin inşaatında çalışan işçi sayısı hakkındaki kayıtlar doğru kabul edilecek olursa, bir işçinin günlük ortalama 2 litre su içtiği varsayıldığında, bir günde 200 ton/metreküp içme suyuna ihtiyaç duyulduğu ortaya çıkmaktadır. İnşaat için sarfedilen miktarın bundan daha fazla olduğunu tahmin etmek zor değildir. Bu sebeple, inşaatta çalışanların içme suyunun yanı sıra inşaatta kullandıkları suyun temini için kuyular kazıldığı da kaydedilmiştir. Ancak kısa bir süre sonra mevcut sistemlerle temin edilen suyun kifayet etmediği anlaşılmıştır. Nitekim Kerhâyâ nehrinden inşaat sahasına uzanan bir kanal açıldığı görülmektedir. Bu kanalın ahşap malzemeden yapılmış olduğu, suyunu Kerhâyâ nehri üzerine kurulan bir dolaptan alarak dairevi şehrin merkezindeki Bâbüzzeheb Sarayı'na taşıdığı belirtilmiştir. Mansûr'un kurduğu bu kanalın Emîn-Me'mûn mücadelesine kadar kullanımda kaldığı, bu mücadele sırasında hasar gördüğü için sökülerek iptal edildiği kaydedilmiştir. Ya'kübî bu ahşap kanalın şehrin inşaatı için yapıldığını kaydederken, İbnü'l-Fakih ise kanalın olası bir isyan tehlikesine karşı alternatif bir kaçış yolu olarak düşünüldüğünü kaydetmiştir.²⁰³

Sonuç

Abbâsiler dönemi Bağdat tarihinin kaynakları arasında dairevi şehrin kuruluşu, ilk yapıları ve şehrin çevresinde gelişen yerleşim birimleri hakkında kayıt altına alınan bilgiler, nitelik ve nicelik itibariyle özel bir yer tutmaktadır. Söz konusu bilgileri ihtiva eden kayıtların temel olarak isnadlı ve isnadsız olmak üzere iki gruba ayrılması mümkündür. Başta Taberî olmak üzere birinci grupta yer alan İbnü'l-Fakih ve Hatib el-Bağdâdî'nin naklettikleri rivayetlerin baş kısımlarında, rivayet edenlerin isimlerinden oluşan sened zincirine yer verilirken, ikinci grupta yer alan Ya'kübî ve Sührâb'ın

199 Ya'kübî, *el-Büldân*, s. 25.

200 1 kırat gümüş ibaresi sadece Taberî'nin İsa b. Mansûr'dan naklettiği rivayette geçmektedir. Ayrıca burada zikredilen “üstâd mine'l-bennâin” ile “Rûzgârî”nin yevmiyelerinin yarı yarıya olduğu görülür. Şöyle ki bunlardan ilkinin yevmiyesi 1 kırat gümüş ile 1.25 kırat arasında, Rûzgârî'nin günlüğü ise $\frac{1}{2}$ kırat ile $\frac{3}{4}$ kırat arasında değişmekteydi (bk. Taberî, *Târih*, VII, 655).

201 1 dirhem = 6 kırat = 24 habbedir (bk. Cevherî, *es-Sihâh*, IV, 1609).

202 Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, I, 90; İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 290.

203 Ya'kübî, *el-Büldân*, s. 25; İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 289.

kayıtlarında herhangi bir isnad zikredilmemiştir. Birinci grubun en belirgin özelliği, bir konu hakkında biri diğerini tutmayan bilgileri içeren rivayetlerin ya kronolojik olarak (Taberî) veya bir konu başlığı altında (İbnü'l-Fakih ve Hatib el-Bağdâdi) birbiri ardınca sıralanmış olmasıdır. Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmayan İbnü'l-Fakih istisna tutulacak olursa, birinci grupta yer alan rivayetlerin, ihtisas alanları daha ziyade tefsir, tarih ve hadis gibi nakil ilimleri olan Taberî ve Hatib el-Bağdâdi tarafından aktarılmış olması dikkat çekmektedir. Birinci grupta yer alan ve ortak bir anlatı oluşturmayan rivayetleri diğer rivayetlerle karşılaştırmadan, birleştikleri ve ayrıldıkları noktaları araştırıp ortaya koymadan kullanmak hatalara yol açabilmektedir.

Kaynak bilgisi içermemekle birlikte, Ya'kübî ve Sührâb'in kayıtları son derece sistematik, tutarlı ve bütüncül bir anlatı teşkil etmektedir. Ya'kübî'nin kaydı olmadan dairevi şehrin ayrıntılı bir planını çizmek mümkün olamazdı. Yine dairevi şehrin etrafını saran nehirler ve kanallar ağının tarif eden Sührâb'in kayıtları olmadan Bağdat'ın nehirleri ve kanal sistemleri anlamazdı. "Bağdat'ın evler ve mahalleler arasından akan nehirleri, uğradıkları yer ve mekân isimlerinin zikredilmesi" başlığını taşıyan bölümde Hatib el-Bağdâdi'nin anlatısı Sührâb'in kayıtlarıyla büyük benzerlik gösterir. Bu benzerlik iki yönden tespit edilebilmektedir. Birincisi bu bölümdeki rivayetlerin büyük kısmında kaynak bilgisi bulunmamaktadır. İkincisi ise Hatib el-Bağdâdi'nin kaynaksız olarak alıntılıdığı bilgilerin rivayet zinciri olanların aksine daha sistematik bir anlatı oluşturmasıdır.

Abbâsî halifelerinin ilki Ebü'l-Abbas es-Seffâh ve halefi Ebû Ca'fer el-Mansûr, kurdukları siyasi düzenin savaşlar ve isyanlarla dolu ilk 25 yılında (750-775) çok sayıda başşehir kurmuşlardır. Ancak ilk iki halife tarafından kurulan başşehirler hakkındaki rivayetlerden, şehirlerin sayıları ve tam olarak nerede kurulduklarını tespit etmek oldukça zordur. Bununla birlikte, ilk başşehirlerle ilgili rivayetlerin ayrıntılarından bazı sonuçlara ulaşmak mümkündür. Bağdat öncesinde kurulan Abbâsî başşehirlerinin tamamına Hâşimiye ismi verilmesi, bu şehirlerin Kûfe ve civarı ile Enbâr'da kurulmuş olması ulaşılan en kesin sonuçlardır. Ancak Seffâh ve Mansûr'un kurdukları şehirlerin sayısı tespit edilmeye çalışıldığında, ortaya en az dört Hâşimiye şehri çıkmaktadır. Rivayetlerde her iki halifenin de İbn Hübeyre'nin yarım bıraktığı bir şehri tamamladığı ve tamamladıkları şehrin hemen yanında aynı adı taşıyan yeni bir şehir kurdukları ifade edilmektedir. Bu rivayetlere göre Seffâh, ilk ikisi Kûfe ile Hîre arasında yer alan Cîsrü Sûradaki Kasru İbn Hübeyre'de, sonuncusu ise Enbâr'da olmak üzere üç ayrı Hâşimiye kurmuştur. Mansûr ise Kûfe'nin yanında inşaatı yarım kalan Medînetü İbn Hübeyre'yi tamamlamış ve bu şehirle arasında bir yol mesafesi kadar uzaklık

bulunan Hâşimiye adını verdiği yeni bir şehir kurmuştur. Buna göre Bağdat'ın kuruluşundan önce en az dört başşehir kurulduğu ortaya çıkmaktadır.

Abbâsîler'in kuruluş döneminde görülen bu olağanüstü başşehir hareketliliği ve kurulan başşehirlere Hâşimiye adının verilmesi, bu şehirlerin, Emevîler'e karşı başarılı olan ihtilalin kazanımlarından Ali evladını soyutlama siyasetinin bir sonucu olarak mı ortaya çıktı sorusunu akla getirir. Abbâsîler Hz. Peygamber'in dedesi Hâşim'e olan nispetlerini ön plana çıkararak, en az Ali evladı kadar kendilerinin de yönetimde haklarının olduğunu iddia etmişlerdir. Mansûr iktidara geldikten kısa bir süre sonra, Ebû Müslim el-Horasânî (ö. 137/755) başta olmak üzere, iktidarı için potansiyel tehlike arzettiğini düşündüğü bütün tehditleri bertaraf ederken Ali evladıyla da hesaplaşmaya başlamıştır. Mansûr'un yeni bir başşehir kurmak amacıyla Kûfe Hâşimiye'sinden ayrılması ve kurduğu yeni başşehre Hâşimiye yerine Medînetüsselâm adını vermesi, Hâşimî siyasetinin kendisine sağladığı meşruiyet zeminine artık büyük oranda ihtiyacının kalmadığını göstermektedir. Bu yüzden, Hz. Hasan'ın torunu Abdullah b. Hasan başta olmak üzere, Ali evladına yönelik tutuklamaların başlamasıyla Mansûr'un yeni başşehir arayışı arasındaki paralellikler bulunmaktadır. Mansûr tarafından başlatılan bu siyasi dönüşümün sonucu olan ve "barış şehri" anlamına gelen Medînetüsselâm, iktidarda hak iddiasında bulunan Ali evladının saf dışı bırakılması ve Mansûr'a yönelik en büyük tehdidin ortadan kaldırmasının simgesi olarak da görülebilir.

Ebû Ca'fer el-Mansûr, Kûfe'deki Râvendiye hareketinden sonra ordu ve halkın bir arada barınabileceği yeni bir başşehir kurmak için çalışmalara başlamış, yer tespit çalışmalarına bizzat katılmış ve bu amaçla en az üç farklı keşif gezisinde bulunmuştur. Mansûr'un kuracağı yeni şehir için kara ve su ulaşımı, gıda temini, iklim, yağış, savunma imkânları ve stratejik konum gibi bir dizi kriterinin olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, bunlar arasında güvenlik ve refah kriterlerinin ön planda tutulduğu görülmektedir.

149 (766) senesi Bağdat'ın kuruluş tarihi olarak kabul edilmektedir. Ancak bu tarih dairevi şehrin bütün yapılarının tamamlandığı tarih olup, inşaat öncesi hazırlıklarla birlikte beş yıldan daha uzun bir zamanı içine alan bir sürecin son aşamasını oluşturmaktadır. Eğer Ya'kûbî'nin, dairevi şehrin planının Rebülevvel 141'de (Temmuz-Ağustos 758) çizildiği kaydını bu sürece dahil edecek olursak, dairevi şehrin -en azından düşünce düzeyinde- sekiz yıllık bir sürecin sonucu olarak ortaya çıktığı anlaşılır. İnşaat için ilk defa 144 (761) senesinde harekete geçildiği ve 04 Cemâziyelevvel 145'te (31 Temmuz 762) düzenlenen resmî bir temel atma töreniyle inşaatın fiilî olarak başladığı hususundaki rivayetler siyasi gelişmelerle uyum arz etmektedir.

Zira inşaata başlanılmasından yaklaşık iki ay sonra, Muhammed ve İbrâhim kardeşlerin isyanları patlak verince inşaat yarıda kesilmiş, Safer 146'dan (Nisan-Mayıs763) sonra çalışmalar kaldığı yerden devam etmiştir. Ebû Ca'fer el-Mansûr'un 146 (763) yılında inşaat henüz tamamlanmadan dairevi şehre yerleştiği ile ilgili rivayetlerin ağırlık teşkil ettiği görülmektedir. İnşaatın 147 (764) ve 148 (765) yıllarında tamamlandığına dair rivayetler de bulunmakla birlikte, çalışmaların 149'da (766) tamamlandığını ve halifenin de bu yılda şehre yerleştiğini belirten rivayet, Bağdat'ın kuruluş tarihi olarak genel kabul görmüştür. Ancak inşaatın tamamlandığı tarihten ziyade, halifenin şehre yerleştiği ve şehrin resmî olarak kullanıma açıldığı tarih kuruluş tarihi olarak kabul edilmelidir. Hicri 146 (763-764) senesinde Medînetü'sselâm'da basıldığı bilgisini taşıyan gümüş bir dirhem, Bağdat'ın 146 yılında halifeliğin idare merkezi olarak kullanıldığına işaret etmektedir.

Bibliyografya

- Allawi, Ibrahim, "Some Evolutionary and Cosmological Aspects to Early Islamic Town Planning", *Theories and Principles of Design in the Architecture of Islamic Societies*, ed. M. Bentley Teyçenko, Cambridge: Aga Khan Program for Islamic Architecture, 1988, s. 57-72.
- Azzawî, Subhî, "Symbolism in the Planning of the Round City of al-Mansûr (Madînat al-Salâm) in Baghdâd", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-selâm) Uluslararası Sempozyumu: 7-9 Kasım 2008*, ed. İsmail Safa Üstün, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011, I, 75-123.
- Başaran, Selman, "Haccâc b. Ertât", *DİA*, 1996, XIV, 425-26.
- Beksaç, Engin, "Eyvan", *DİA*, 1995, XII, 12-14.
- Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân: Ülkelerin Fethi*, çev. Mustafa Fayda, İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Birûnî, *el-Âsârü'l-bâkiye*, Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, 2008.
- Bozkurt, Nahide, *Abbâsiler*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Cehşiyârî, *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, nşr. Hasan ez-Zeyn, Beyrut: Dârü'l-fikri'l-hadîs, 1408/1988.
- Cevâd, Mustafa - Ahmed Sûse, *Delîlü hâritati Bağdâd el-mufasssal fî hitati Bağdâd kadimen ve hadîsen*, Bağdat: Matbaatü'l-Mecma'i'l-ilmîyyi'l-İrâkî, 1378/1958.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh: Tâcü'l-luga*, nşr. Ahmed Abdülgafûr Attâr, I-VI, Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 1407/1987.
- Creswell, K.A.C., *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Middlesex: Penguin Books, 1958.
- Erkal, Mehmet, "Arşın", *DİA*, 1991, III, 411-13.
- Fayda, Mustafa, "Cerîb", *DİA*, 1993, VII, 402.
- Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, çev. Abdulhalik Bakır, Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2008.

- Hançabay, Halil İbrahim, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, nşr. Mustafa Abdulkâdir Atâ, I-XIV, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2004.
- Hinz, Walter, "Dhirâ", *EF²: The Encyclopaedia of Islam (new edition)*, 1965, II, 231-32
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım, *Târîhu medîneti Dimaşk*, nşr. Ömer b. Garâme el-Amrî, I-LXXX, Beyrut: Dârü'l-fîkr, 1405/1995.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, I-XXI, Cize, 1417-20/1997-99.
- İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve teâkübü'l-himem*, nşr. Ebü'l-Kâsım İmâmî, I-VIII, Tahran: Sürûş, 1418-21/1997-2001.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, *el-Muntazam*, nşr. M. Abdülkâdir Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ, I-XVIII, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1412/1992.
- İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, nşr. Yûsuf el-Hâdî, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 2009.
- İbnü'l-Fuvatî, *Menâkibü Bağdâd*, nşr. Abdullah el-Kadahât, Amman: Dârü'l-Fârûk, 1428/2008.
- İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, nşr. Abdülkâdir M. Mâyû, Beyrut: Dârü'l-kalemi'l-Arabî, 1418/1997.
- Kâlî, *el-Bârî' fi'l-luga*, nşr. Hişâm et-Ta'ân, Beyrut: Dârü'l-hadâratî'l-Arabiyye, 1975.
- Kallek, Cengiz, "Mil", *DİA*, 2005, XXX, 53-54.
- Kan, Kadir, "Abbâsi Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri: Irak Bölgesi", *Bilimname*, 30 (2016): 97-138.
- Lassner, J., *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages: Text and Studies*, Detroit: Wayne State University Press, 1972
- Le Strange, G., *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, New York: Cosimo Classics, 2011.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-tekâsîm*, ed. nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1967.
- Massignon, L., *Mission en Mésopotamie (1907-1908) II Épigraphe et Topographie Historique*, Le Caire: Imprimerie de L'institut Français D'archéologie Orientale, 1912.
- Me'sûdî, Ali b. Hüseyin, *et-Tenbih ve'l-işrâf*, nşr. Abdullah İsmâil es-Sâvî, Kahire: Dârü's-Sâvî li't-tab' ve'n-neşr, 1357/1938.
- Öz, Mustafa, "Muhammed b. Abdullah el-Mehdî", *DİA*, 2005, XXX, 489-90.
- Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, nşr. Ahmed el-Arnaût - Türkî Mustafa, I-XXIX, Beyrut: Dâru ihyâ'it-türâsî'l-Arabî, 1420/2000.
- Saleh Ahmad el-Ali, "The Foundation of Baghdad", *The Islamic City: A Colloquium*, ed. A. H. Hourani - S. M. Stern, Oxford: Bruno Cassirer, 1970, s. 87-101.
- Sarre, Friedrich - E. E. Herzfeld, *Archäologische Reise im Euphrat- und Tigris-Gebiet II*, I-IV, Berlin: Verlag, 1911-20.
- Schirmer, Wulf, *Hitit Mimarlığı*, çev. Beral Madra, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1982.
- Streck, M., *Die alte Landschaft Babylonien*, Leiden: E. J. Brill, 1900.

- Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ'*, Cidde: Dârü'l-minhâc, 1433/2012.
- Sûse, Ahmed, *Atlasü Bağdâd*, Bağdat: Matbaatü Müdüriyeti'l-mesâhati'l-âmmе, 1952.
- Sührâb, *Kitâbü Acâibü'l-Ekâlîmi's-seb'a ilâ nihâyeti'l-imâre*, nşr. Hans von Mzik, Leipzig: Otto Harrassowitz, 1930.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîh*, Beyrut: Dârü't-türâs, 1965.
- Tenûhî, Ebû Ali, *Nişvârü'l-muhâdara*, nşr. Abbûd eş-Şâlcî, I-VIII, Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.
- Ya'kübî, *el-Büldân*, nşr. M. Emîn Dannâvî, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1422/2002.
- Ya'kübî, *Müşâkeletü'n-nâs li-zamânihim ve mâ yağlibü aleyhim fi külli asr*, nşr. Madyûf el-Ferrâ, *Mecelletü'l-Vesâikid-dirâsâtî'l-insâniyye içinde*, 5 (1993): 183-225.
- Ya'kübî, *Târîh*, nşr. Abdülemîr Ali Mühennâ, Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-matbûât, 1431/2010.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I-VII, Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.
- Yılmaz, Metin, "Abbasiler Dönemi Bağdat Zindanları", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 16/1 (2016): 79-122.
- Yiğit, İsmail, "Bağdat'ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-selâm) Uluslararası Sempozyumu: 7-9 Kasım 2008*, ed. İsmail Safa Üstün, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011, I, 39-54.
- <http://www.kamus.yek.gov.tr>
- <https://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=4672687&AucID=5130&Lot=41&Val=32ecde2e579ad4a5257e37b56d09323b>

Baghdād as a Mesopotamian City: Foundations and Architectural Features of the Round City

Abu'l-'Abbās al-Saffāh's and then Abū Ja'far al-Manşūr's (136-58/754-75) search to establish a permanent capital lasted for 13 years (132-145/750-762) and culminated in the construction of a new administrative center called *Madīnat al-salām* near to where the Sarāt Canal intersects with the Tigris River. During this period, the cities of Kūfa, Ḳaşr ibn Hubayra, and Anbār were the first capitals that the Abbāsids called al-Hāshimiyya. al-Manşūr, who prioritized the establishment of political unity and a centralized administration, laid the foundation of the new capital with the first brick he placed on Saturday, 31st of July in 762 (4 Jumada al-Awwal, 145) at around 1:57 p.m. The Round City, which was built with double walls, resembled a large castle due to its being surrounded by a deep and wide ditch with water from the Sarāt Canal.

Baghdād was founded between 145-149 (762-766) on the west bank of the Tigris River by Abū Ja'far al-Manşūr (136-158 / 754-775), the second Abbasid caliph, who is considered the real founder of the state in the institutional sense. The city, which is named al-Madīnat al-Mudawwara (The Round City) because of its two concentric circle-shaped walls, reflects a typical Mesopotamian city plan with

four main roads leading to the center and four gates located where these streets intersect with the walls. Baghdad reflects the attempt by the Abbāsid caliphs to reconstruct the relationship between politics and society, as the city was built after the decisive victory of the Abbāsid revolution against the Umayyads (41-132 / 661-750), and as the *mawālī*, who were alienated by the Umayyads, played an important role in this victory. The idea that the caliph stood at equal distance to all walks of life was reflected by the flat-house city plan, which was widely applied in ancient Mesopotamian city architecture. The Round City represented a new understanding of the Mesopotamian city type, as it was blended with the basic elements of the Islamic city—with its moat, double walls, four gates at equal angles and distances, the administrative palace, and a mosque at the very center of the circle.

Shedding light on the establishment of Baghdad and the architectural structures of the formative period, the earliest records constitute the most detailed part of Baghdad's history in terms of volume and content. These records, which can be divided into two groups—those with and without a chain of narration—differ from each other in terms of the consistency of their content. On the one hand, there exist the descriptive records of al-Ya'qūbī and Suhrāb's that—though without references—constitute a systematic, holistic, and coherent narrative. On the other hand, al-Ṭabarī's, Ibn al-Faqīh's, and al-Khaṭīb al-Baghdādī's narrations contain chains of narration but do not present a holistic narrative and generally contradict one another.

Although these first records about the establishment of Baghdad have been the subject of much academic research, the problems of these records have been noted by a small number of researchers. This study, which examines the establishment and architectural features of Baghdad, aims to reveal the differences between the narratives and their reasons, as well as to question the sources of history of Baghdad in terms of their informational value.

Since it emerged as a state project, the records kept about the construction and physical characteristics of the Round City serve as the basis for the extensive information in the sources. However, since almost all the information about the Round City consists of narrations belonging to the establishment, it is almost impossible to follow the change in structure in the following periods. Hence, for how long the Round City remained the official administrative center of the Abbāsid caliphate can only be determined by following the political developments.

The lack of consistent information regarding changes to the Round City in later periods led to the misconception that this special structure was used as the administrative center of the state until the Abbāsid Caliphate was destroyed by the Mongols (1258). Due to this misconception, Abbāsid caliphs were imagined to have lived in the Round City in the fourth/tenth, fifth/eleventh, and even the sixth/twelfth century. However, it is understood that the Round City lost its centrality forever during the caliphate of al-Ma'mūn. It is also understood that the Round City was last used as the center of government by the Caliph al-Amīn. During his stay in Baghdad, al-Ma'mūn, who overthrew his brother al-Amīn before ascending the throne, resided in Ja'fariyya, east of the Tigris, which was

probably the first step in the loss of the Round City's importance in the Abbāsīd central administration. Al-Mu'taşīm's move to Sāmarrā after al-Ma'mūn reinforced the declining significance of the Round City. Thus, less than half a century after its establishment, the Round City permanently lost its stature as the official center of the Abbāsīd Caliphs. According to the historical evidence, the Round City was used as the center of government between 149-198 / 762-813—and thus was the center only for a short period of 47 years.

What happened to the Round City? Sources indicate that the city founded by Abū Ja'far al-Manşūr was almost destroyed at the end of the fourth/tenth century. It is possible to discuss the factors that led to the destruction of the Round City in three points: political, administrative, and natural occurrences. Among these, first, it is necessary to touch upon political developments. It is clear from al-Ṭabari's records that the Round City suffered great damage in the first civil war between al-Amīn and al-Ma'mūn. The fact that there exist no references to efforts to repair the damage by al-Ma'mūn in Baghdād and that his successor al-Mu'taşīm moved the capital to Sāmarrā suggest that the Round City was left alone following the first siege.

During the struggle between al-Musta'in Bi'llāh and al-Mu'tazz Bi'llāh in the middle of the Sāmarrā period, Baghdād witnessed a second siege. The fact that a new wall was built starting from near Khandāq Ṭāhir before this siege indicates that the walls of the Round City lost their defensive function. After 56 years of the Sāmarrā period (221-279 / 836-892), when Baghdād returned as the capital of Abbasid Caliphate again in the end of third/ninth century, al-Mu'taḍīd Bi'llāh decided to destroy the Round City. Despite the Hāshimids objection on the basis that "the Round City is our pride, our memory, and the heirloom of our ancestors," the caliph's revocation of the decision was not enough to save the structure from annihilation.

In the middle of the fourth/tenth century, the Round City was about to disappear rapidly. While Būyid Amīr Mu'izz al-Dawla built Dar al-Mu'izziyya, which was attributed to him in Bustān al-Saymarī in the north of the east side, he had the iron gates of the Round City removed and transferred to his palace. Thus, the first half of the fourth/tenth century ushered in a period of rapid downfall for the Round City. The ruined state of the city in the second half of the century was described by the geographer al-Muqaddasī. His remarks are important in terms of showing the extent of the downfall. Pointing out that the population of Baghdād had decreased due to the political weakening of the caliphs, al-Muqaddasī noted that the mosque of the Round City was only filled with people on Fridays and that it was deserted at other times. Al-Muqaddasī also states that the whole city, except for the mosque, was in ruins, adding: "The city goes backwards day by day, I fear that it will return to Sāmarrā."

Keywords: Baghdād, Round City, Abū Ja'far al-Manşūr, Mesopotamia.